

34.

A BUDAPESTI ORSZÁGOS
RABBIKÉPZŐ-INTÉZET
ÉRTESÍTŐJE

AZ 1910—1911. TANÉVRŐL

MEGELÖZI

A

ZSIDÓ HÁZASSÁGFELBONTÁS
ÉS A ZSIDÓ VÁLÓLEVÉL TÖRTÉNETE

IRTA

DR. BLAU LAJOS
TANÁR

BUDAPEST 1911

34.

A BUDAPESTI ORSZÁGOS
RABBIKÉPZŐ-INTÉZET
ÉRTESÍTŐJE

AZ 1910—1911. TANÉVRŐL

ZSIDÓ HÁZASSÁGFELBONTÁS
ÉS A ZSIDÓ VÁLÓLEVÉL TÖRTÉNETE

IRTA

DR. BLAU LAJOS
TANÁR

BUDAPEST 1911

Tartalom.

	Oldal
Bevezetés	1—7
ELSŐ RÉSZ: A zsidó házasságfelbontás.	
I. A zsidó házasság jellemzése	8—12
II. A házasság felbontása	12—63
1. A házasság felbontása a biblia, az asszuáni papyrus és Hammurabi törvénye szerint . .	12—23
2. A válóok az apokrifák, talmud Philo és Josephus szerint	24—39
3. A házasság felbontása az Újtestamentumban	39—63
Bevezető megjegyzés. Szövegek 39—43. — Máté 43—48. — Márk és Lukács 49. — Rabbínikus párhuzamok 49—51. — A cadokiták és az Újtestamentum 51—53. — Pál 54—55. — Jubileumok könyve 55—56. — Cadokiták és evangelisták 57—58. — Főpap 59—61. — Pál válási törvénye 62—63.	
III. Összefoglaló visszapillantás	63—67
Forráskimutatás	68—70

BEVEZETÉS.

A zsidó házassági jog, az egyetlen ókori jog, a mely a századok folyamán történt minden változás mellett törzsében még ma is él, számos ízben lett feldolgozva. A rabbinikus jog összes kodifikátorai, Maimonides, Jakob ben Áser és József Karo¹⁾, hogy a kompendiumok sokaságából csak a legismertebbeket és leginkább használtakat nevezzük, a házassági jogot behatóan tárgyalták. E régi kodifikátorokhoz modern tudósok, mint Frankl²⁾, Duschak³⁾ és mások csatlakoztak. Legújabbán Billauer A. a babyloniai talmud házassági jogát élesen, nem ritkán teljesen igazságtalanul bírálta és e régi jogra oly mértéket alkalmazott, mely mellett a legmodernebb törvényhozások sem állhatnak meg⁴⁾. Főképpen zsidó forrásokból merít Freund L.⁵⁾ is, ki a sémi házassági

¹⁾ A művek címei sorszerint a következők : Misne Tóra, Tur (Eben ha-Ezer), Sulchan-Áruk (Eben ha-Ezer).

²⁾ Grundlinien des mosaisch-talmudischen Eherechts, Breslau 1860 (A boroszlói rabbiszeminárium értesítőjének melléklete).

³⁾ Das mosaisch-talmudische Eherecht mit besonderer Rücksicht auf die bürgerlichen Gesetze, Wien 1864.

⁴⁾ Grundzüge des babylonisch-talmudischen Eherechts, Berlin 1910. Billauer azt mondja : „A mózesi-talmudi házassági jog elavúlt, szabványai a modern élettel ellenmondásban állanak“ (1. lap). De melyik modern törvényhozás elégíti ki „a modern élet szükségleteit“ a házasság gyors és könnyű kötése és felbontása tekintetében ? Nem helyezkedtek-e az utóbbi, a házassági jog legfontosabb pontja, tekintetében a modern törvényhozások lassanként azon álláspontra, melyet „a jelenkori zsidóság ösei kétezer év előtt“ elfoglaltak.

⁵⁾ Zur Geschichte des Ehegüterrechts bei den Semiten, Wien 1909 (Sitzungsberichte der kais. Akademie d. Wissenschaften in Wien. Phil.-hist. Klasse 162. Band, 1. Abhandlung).

vagyonjogot összehasonlító módon vizsgálja. Az utolsó kivételével a nevezett szerzők elsősorban az érvényben levő házassági jogot adják elő. Akár helyeslik, akár nem, valamennyien gyakorlati célt tartanak szem előtt, a mely dolgozatomtól teljesen távol áll. Én tisztán történelmi kutatást végzek, melynek a jelenben és múltban gyakorolt joggal pusztán a tárgya közös. A gyakorlati eredményekre való sandítás a szabad történelmi kutatással, melynek egyedüli célja a létezett és létesült dolgok kikutatása, egyáltalában nem fér össze¹⁾.

Kutatásom tárgyát a zsidó házassági jog két főpontja alkotja: a válás és a válólevél. A kérdés magvára szorítkozom: a válóokra és a válólevél lényegére alaki és tartalmi tekintetben. A válóok kérdése a zsidósághban, mint látni fogjuk, csupán az első század fordulójáig állt a házassági probléma homlokterében. A szent föld két nagy iskolája: a Sammai és Híllél iskolái közt a templom lerombolása előtti utolsó évszázban heves harc folyt a házassági jog több pontján kívül a válás elve fölött. A sammaíták pusztán a nő házasságtörését ismerték el elégséges válóokul, míg a híllelíták más okokat is elegendőknek tartottak. A híllelíták általános győzelmével a sammaíták felett kereken száz évig tartó vita után ez a kérdés is örök időkre el lett döntve. A régi elv bukása után a fejlődés a válás könnyítésének irányában mozgott tovább, de immár nem az elvről, hanem csupán részletekről volt szó. Ezek a részletek az egész zsidó házassági jog történetébe tartoznak és e dolgozat keretén kívül állnak, melynek tárgya pusztán a válás elvének vizsgálása.

A házassági jog egy másik elvi kérdése, melyet tulajdonképpen a válás elvének kérdése előtt kell elintézni, az, hogy a válás általában lehetséges-e? Abból a tényből kiindulva, hogy a mózesi törvény (V, 24, 1—4) a válást világosan megengedi és az elvált nőről intézkedéseket tartalmaz (III, 21, 7. 14 [Ezek. 44, 22]; 22, 13; IV, 30, 22), továbbá abból, hogy a próféták a válólevelet, valamint az elvált nőt

¹⁾ A reformmozgalom házasságjogi irodalmát ez okból teljesen mellőztem.

említik (Ézsaiás 50, 1; Jeremiás 3, 8), eddig magától értetődőnek tartották, hogy a zsidók kivétel nélkül a házasság felbonthatóságának álláspontján állottak. Ebben a hitben megerősödtek azon nyomós körülmény folytán is, hogy ellenkező vélemény sehol a zsidó hagyományban nem található. Az evangéliumok a házasság felbonthatatlanságát nagy nyomatékkal proklamálták ugyan, de e zsidó eredetű iratokat ebben a pontban nem zsidónak tekintették, hanem külső befolyás alatt állóknak. Az új tan alapítója, ki „csak Izraél házának elveszett bárányaihoz jött” és a ki „nem jött, hogy a törvényt megbontsa, hanem hogy teljessé tegye”, egy mózesi intézményt minden zsidó alap nélkül egy római intézménnyel cserélt volna fel? Ezenkívül még nagyon kétes, hogy az evangéliumok a római jog idevágó pontjairól egyáltalában tudomással bírtak-e? Az újtestamentomnak kérdésünk körébe eső nyilatkozatait beható vizsgálat alá vettem, valódi értelmüket megállapítani és zsidó eredetüket felmutatni iparkodtam. Az evangéliumok a házasság felbontásának feltétlen tilalmát nem a pogány rómaiaktól, hanem a zsidó papság egyik körétől vették át. Belső zsidó szellemi áramlat terméke, még pedig oly áramlaté, a mely a zsidó nép bizonyos köreit már Jézus fellépte előtt ragadta meg.

Ezen állítás főtámasza a cadokita papi szekta ujonnan felfedezett irata, melyet Schechter S. csak az imént bocsátott közre. Ebben az iratban a házasság felbontásának abszolút tilalma számára a kereszténységet megelőző forrást bírnak, amely a hagyomány egyéb töredékeit igazíbb világításba helyezi. A szekta keletkezésének időpontját nem tudjuk ugyan teljes pontossággal megállapítani, de annyi bizonyos, hogy a szóban forgó szekta nem jutott egyszerre oly tanhoz, amely az általa is szentül tisztelt mózesi törvénnyel ellentétben áll. A házasság felbontása, valamint a soknejűség kérdésében bizonyára a zsidó nép kebelében már létező áramlatokból indult ki. Nincs kizárva, hogy ezen áramlat kezdetei az utolsó próféta korába nyulnak fel. Maleáki 2, 14—16 verseiből minden válasz ellen legalább határozott ellenszenv érezhető ki. Minden-

esetre azt hiszem, hogy bebizonyíthatom azt, hogy a nézetek ezen kérdésről már bibliai időben változáson mentek át. A források gyéren folynak ugyan, de az anyag az utolsó évek felfedezései által, jelesül a Hammurâbi kódexe és az asszuáni zsidó-aram papyrusok, valamint asszyr-babyloniai és egyiptomi házasságlevelek által örvendetesen szaporodott. Ezen új adatok bevonása és az idevágó bibliai szövegek tárgyilagos, minden előre megállapodott nézettől mentes szemlélése némely új eredményre vezetett. A régebbi nézetek taglalását lehetőleg kerültem, mert ez a vizsgálódás menetét megzavarta és dolgozatomat kelleténél terjedelmesebbé tette volna. Sok jegyzet iratomat szintén megterhelte volna. A ki egyes pontok iránt különösen érdeklődik, tovább kutathat a gazdag exegetikai és archäológiai irodalomban.

A forrásanyagot időrendben, iratcsoportok szerint: biblia, apokrifák, talmud, új-testamentum, teljesen adom; minden egyes csoportot külön tárgyalom és a belőle folyó eredményeket megállapítom. Ezen egyes vizsgálódások alapján egy összefoglaló fejezetben a zsidó házasság felbontásának tömött történetét adtam a legrégibb időktől időszámításunk második századáig.

Ezen első részt, a zsidó válási elv monográfiáját, a második részben evvel rokon és vele többszörösen összefüggő tárgy, a zsidó válólevél monográfiája követi. A legrégibb okmány, amely csak az utolsó években került felszínre a kairoi genizából, a zsidó történet és irodalom e gazdag aknájából, a tizenegyedik századból való. Az első pillanatra tehát lehetetlennek látszik, hogy ennek az okmánynak ókori története megírassék. De azt hiszem, hogy a gazdagon folyó irodalmi források alapján, melyekhez az asszuáni G. Papyrus, valamint nemzsidó okmányok járúlnak, e merész feladatra vállalkozhatom. A válólevél külső alakjáról, íróanyagáról és formájáról, írásáról és nyelvéről a talmudi irodalom bő adatokkal szolgál. De a tartalmat is visszakövethetjük egészen a bibliai korig és a források pontos vizsgálása alapján nagy vonásokban a tartalom történetét is ecsetelhetjük.

A válólevél váza, mint más okmányoké, állandó maradt,

változásoknak csupán a válóformula, „a válólevél lényege“ volt alávetve. Az okmányok szívóssága és az okmánykészítők sziklaszilárd konzervatívizmusa folytán a nyelv és válóformula megváltoztatására irányuló törekvések, melyek az első és második század palesztinai írástudóinál mutatkoznak, nem érvényesülhettek, úgy, hogy a válólevél nyelvét és tartalmát változatlanul megőrizte. Bizonyításom csúcspontja az, hogy a válólevél az ókortól a jelenkorig nagyjában azonos maradt.

Ezt az aram válólevelet nagy valószínűséggel egészen az ötödik századig (időszámításunk előtt), Ezra és az asszuáni házassági szerződés koráig követhetjük felfelé. A nevezett időponttól az arab nyelv elterjedéséig, tehát 1200 éven át Keleten az aram nyelv volt a zsidó nép nyelve. De létezett egy hellenista diaspora is és Palesztínában a művelteknél (talán a nép némely köreiben is) a héber nyelv tovább élt. Bizonyos, hogy mind héber, mind görög válólevelek is jártak. Ezek a válólevelek, mint talán bebizonyíthatom, más válóformulával bírtak. Az egyik válóformulát világosan említi a hagyomány, a másik kicsillámlík Hósea próféta és Josephus egy-egy mondásából. A hagyomány formulája már nyelvezeténél fogva fiatalabbnak bizonyul, de a prófétai és nem kevésbé az aram formula ősrégi. Mindkettő egymásmellett járta, de a gyér adatok alapján is sejthető, hogy az előbbi formula a papoké, az utóbbi pedig a népé volt.

A válóok és a válólevél a válás két mozzanata. Azt kellene hinnünk, hogy ez a két mozzanat nemcsak időbelileg, hanem tárgyilag is össze van egymással kapcsolva, vagyis, hogy a válólevél nemcsak a válás aktusát, hanem a válóokot is tartalmazza. De ez nincs így. A válólevél a válás előzményeire nincs tekintettel és válóokot egyáltalában nem említ. Tisztára egy formularé, melyben a férj a feleségét felszabadítja, a válást kimondja. Válóokról nincsen szó. A válólevél nem változik esetről-esetre, mint a házasságlevél, melynek szintén állandó formája van. A név, hely és idő kivételével valamennyi válólevél egyenlő. A válólevél ezen állandó

formája annak bizonyítékául vehető, hogy a legrégibb korban a férjnek nem kellett a válásnak okát adni és hogy bírói tárgyalás egyáltalában nem volt.

Ebből látható, hogy az itt egyesített két vizsgálódás egymással szerves összefüggésben áll. De míg a válólevélnek minden időben nagy figyelmet szenteltek, a válóokkal, a mennyire a kérdés történelmileg követhető, legfeljebb 150 esztendeig, Hílléltől Akibáig (30 ante, 120 post) törődtek. Némely szabványokat ugyan még ezután is alkottak, de az érdeklődés homlokterében, mint az egyház¹⁾ körében, ez a kérdés többé nem állott. Érthető eszerint, hogy a zsidó irodalomban a válóok történetéről nincsen monográfia. A megdöntött elv iránt nem érdeklődtek többé.

A válólevélről épp az ellenkező áll, iránta az érdeklődés állandóan fokozódott. Reformátorának Európában Jakob Tam Rameruben tekinthető, ki 1150 körül a misna formuláját belétoldatta és általában a talmud előírásaihoz hasonította. Ezt a talmudból folyó elméleti alapon rendelte el, az addig követett gyakorlat ellen. Innen kezdve a válólevélnek van története, de csak külső alakját, mint a sorok számát és némely betűk alakját, a kelet formulázását és a név írását és hasonló külsőségeket illetőleg, a formularé maga, az említett válóformula betoldásától eltekintve, ezután is változatlan maradt. A talmud nyelvén szólva, változott a תורה, de nem a מנהג. Az előbbinek szabályozásával felette kiterjedt irodalom foglalkozik; elejét akarták venni a nagy viszályoknak, melyek nem ritkán valamely válólevél körül kitörtek és egész országokat

¹⁾ E körből három munkát nevezhetünk itt: A. Cigoj, Die Unauflöslichkeit der christlichen Ehe und die Ehescheidung nach Schrift und Tradition, Paderborn 1895; J. Fahrner, Geschichte der Ehescheidung im kanonischen Recht, 1. Teil: Geschichte des Unauflöslichkeitsprinzips und der vollkommenen Scheidung der Ehe, Freiburg 1903; A. Ott, Die Auslegung der neutestamentlichen Texte über die Ehescheidung, historisch-kritisch dargestellt, Münster in Westf. Ez utóbbiból csak az 1910-ben mint disszertáció megjelent részt ismerem. Cigoj a problémát dogmatikai, Fahrner egyházi, Ott exegetikai szempontból tárgyalja, mindhárman történelmileg. A mi céljainkra csupán Ott jön tekintetbe.

izgalomba ejtettek. A ריה היורה (Konstantinápoly 1738) c. mű pl. a válólevél dátumának magának (זמן הנש) 30 foliólevelet szentel. Az itt érintett fejlődést alkalmas helyen egy 1748-ból eredő válólevél közlése által szemléltetem majd, de nem fogok vele tovább foglalkozni. Nem a népelet jelensége, hanem a tudós tanulmányozás terméke és ezen minősége következtében a haláka történetében megfelelőbb helyen van. A decisorok idevágó speciális művei a gyakorlat szabályozását célozzák és a válólevél története számára e célzat folytán, bár némely adatokat szolgáltatnak, önmaguktól válnak ki.

A válólevélről 25 év előtt Friedmann A. külön monográfiát adott ki¹⁾. Ez a 40 oldalra terjedő héber írat, mint már címe jelzi, a válólevél nyelvi kritikája és nem története. Jelesül azt bizonyítja, hogy a válólevél nem formula jellegével bíró részeiben (keltezés és a felek nevei) az aram nyelv hiányos ismerete folytán a középkorban nyelvileg elvadult²⁾. A formularé története, a mely vizsgálódásunk tulajdonképi tárgya, szóba sem kerül. Friedmann a misna és a talmud adatait a legrégibbeknek tekinti és meg sem kísérli, hogy a talmud előtti korba felhatoljon. Pedig ez a biblia és Josephus, sőt magának a talmudnak nyilatkozatai alapján már az asszuáni lelet előtt is, melyet a vizsgálódásba bevontam, lehetséges volt. Az iratnak aránylag terjedelmes volta a bőbeszédűség mellett a „rokon tárgyak“ bevonásából ered. Nem kell tehát ellenmondástól tartanom, ha azt mondom, hogy iratom a válólevél történetének első kísérlete. Ezen minőségében esetleges hézagok és fogyatkozások elnézésre igényt tarthatnak.

Iratom tartalmához képest természetesen két részre oszlik. Az első rész a válás történetét adja, a második rész pedig a válólevél történetét.

¹⁾ Friedmann Aron: פתשנן כתב תשובה על דבר נוסח הארמי (Wien 1886) (latin címe: Exemplar epistolae responsi, in qua de conceptione Aramaica libelli repudií etc. agitur). — Ugyanaz a szerző אגרת תשובה על דבר הכתובה ונוסחה הארמי הנהוג וקצת ענינים הקרובים אליו (Wien 1888) címmel az aram házasságlevélről is közzétett egy monográfiát (108 lap).

²⁾ Lásd különösen 18. lap.

ELSŐ RÉSZ.

A ZSIDÓ HÁZASSÁGFELBONTÁS

I.

A ZSIDÓ HÁZASSÁG JELLEMZÉSE.

A válás a házasságról való általános felfogással oly szoros kapcsolatban van, hogy szükségesnek mutatkozik, hogy a sajátképi vizsgálódás megkezdése előtt az izraelita-zsidó házasság intézményét és a nőnek benne elfoglalt állását nagy vonásokban jellemezzük. Tehetjük ezt néhány mondattal, melyeket részben Benzinger ismert héber Archäológiájából¹⁾ és Freund már nevezett iratából veszünk. Benzinger azt látja, hogy a nő állása tekintetében a régi Izraél szokásai feltűnően hasonlítanak a mai Kelet szokásaihoz, Freund pedig azt bizonyítja, hogy a legtöbb szokás az összes ismert régi sémi népeknél található, vagyis közös sémi szokások. Közös jellemző a feleség vásárlása, a mi a házasság felbonthatóságára döntő körülmény.

„A nő állását az jellemzi, hogy *tulajdon*, először a szülőké, kik eladják, aztán pedig a férjé, ki pénzért veszi.“ „A menyasszonnyal a szülői ház derék munkaerőt veszít, melylyel a völegény családja gyarapszik; ezért emez valamit fizethet, amaz pedig kárpótoltathatja magát.“ Ennek az árnak a neve *móhar* volt és a legrégibb korban 50 sekelt tett ki. „Ha a völegény a móhart megfizette, a leány el volt jegyezve.“ „Ha a nő a férj tulajdona, akkor ebből önként kö-

¹⁾ Benzinger J., Hebräische Archäologie, 1. kiadás, Freiburg i. B. és Leipzig 1894.

vetkezik a férjnek joga a válásra.“¹⁾ „Mint minden népnél, melynek már fejlettebb rendi alkotmánya van, úgy a babyloniaknál, hébereknél és araboknál is eleinte a vételházasság volt az általános szokás. A vőlegény a leány atyjának vételért fizetett, vagy az atya kívánságára szolgálatot végzett, a miért ez leányát feleségül adta neki és ráruházta a fölötte való hatalmat. E felfogás mellett szólnak az abból a korból eredő maradványok, melyek az ó-babyloniai jogi irodalomban, a bibliában és a régebbi arab forrásokban még megvannak.“ „A vételgondolat folyamánya a házasság magánjogi jellege, vagyis a nő a férj tulajdonának és birtokának tekintetett. Ez következik már abból is, hogy a legtöbb sémi nyelvben a férj neve לַעֲרֵב = úr.“²⁾

Figyelemre méltó, hogy már Hósea próféta különbséget tesz „úr“ és „férj“ közt; az Isten nála a hűtlen Izraélhez képletesen ekkép szól: „Azon a napon férjemnek (אִישִׁי) és nem uramnak (לַעֲרֵב) fogsz nevezni.“³⁾ Hammurabi (117. §) még a nő eladását is megengedi, a mi az izraelitáknál nem található. A háborúban foglyul ejtett nőről szóló törvényből (Mózes V, 21, 10—14), mely szerint az ilyen nőt a férfi nem adhatja többé el, ha közben feleségül vette, biztosan következtethető, hogy a törvényes feleséget nem volt szabad eladni. Csupán azért nincs erről külön tilalom a bibliában, mert a férjnek ilyesmi eszébe sem juthatott a törvényes feleségnél, mint a háborúban foglyul ejtett nőnél.

„A menyasszonyár, melyet a legrégibb korban lényegében vételárnak tekintettek, enyhébb jelleget öltött, míg végül fejlődése utolsó fokán obligációvá alakult át. Fejlődésében a létező források szerint két főfokozat különböztethető meg.

I. Az a fokozat, melyen a menyasszony árát az atyának még kifizetik ugyan, de már nem leánya ellenértékének tekintették, hanem leánya reábizott özvegyi jószágának.

¹⁾ Benzinger 138 k., 142, 145.

²⁾ Freund 20 és 22.

³⁾ Hósea 2, 18. Kautzsch, Die Heilige Schrift, 1. kiadás 627. lap. nem ismerte fel a különbséget אִישִׁי és לַעֲרֵב közt és ezért a baal szót megtartotta és tévesen magyarázta.

II. Az a fokozat, melyen a menyasszonyárt a férj már nem fizette ki, hanem okmányban a menyasszonyra ráírta és obligáció alakjában számára biztosította.¹⁾ Bibliái és talmudi adatok alapján Freund a következőket állapítja meg: „1. A legrégibb korban a férj a már özvegyi jószággá átalakított menyasszonyárt a nő atyjának házában letétbe helyezte. 2. Ezután következett a menyasszonyárnak tárgyakba való beruházása, mely tárgyak a férj házában maradtak. 3. Írásbeli biztosítás általános jelzőlog által.”²⁾ Erre a fokra a menyasszonyár már 2000 év előtt jutott el és ezen a fokon áll még ma is, midőn már, mint Freund (26. l.) helyesen megjegyzi, csupán symbolum. Ebből is látható, hogy az eredeti intézményt teljesen változott viszonyok közt formailag szívésen fentartják. Ez a tény kutatásunk szempontjából kiváló fontosságú. A zsidó házasság vallástörténetileg megtartja a vételházasság jellegét, miután a valóságban már

¹⁾ Ugyanott 24.

²⁾ U. o. 28. Freund ehhez az eredményhez egy a ketuba változásairól szóló tudósítás (b. Ketub. 82b és j. Ketub. 32b) magyarázata alapján jut. Nehézségeket okoz a tudósítás bevezetőmondata: **בראשונה היו כותבין לבתולה מאתים ולאחמה מנה היו מוקנין ולא היו נושאים נשים**. Ezekkel a szavakkal már a régiek nem tudtak mit csinálni. Rasi a következő magyarázatot adja: „A nők a menyasszonyár bizonytalansága miatt nem akartak férjhezmenni.” De ez ellentmond a szöveg szavainak: „A férfiak öregek lettek és nem vettek feleségeket,” tehát nem az asszonyoktól függött. Freund (27, 3. j.) az egész mondatot törli, mert nem ad jó értelmet és a palesztinai talmud párhuzamos tudósításában csakugyan hiányzik. De e törlés után a tudósítás nem teljes, mert hiányzik benne a menyasszonyár legelső foka, midőn azt az atyának fizették, tehát az egész szabályozás tulajdonképi kiinduló pontja. Éppen ez rejlik az első mondatban: a legrégibb időben írtak (menyasszonyárul fizettek) szűznek 200 és özvegynek 100 zuzt, ekkor a férfiak megöregedtek és nem vettek feleségeket. A fiatal emberek ezt az összeget, melyet a házasságlevélben kikötni szoktak (innen **כותבין**), nem voltak képesek előteremteni. Ugyanezért a menyasszonyárt özvegyi jószággá változtatták át stb. Lásd még Friedmann Á., **אגרת תשובה על דבר הכתובה**, 19 kövv. Simon ben Setach a ketubát nem új intézményképp vezette be — így helyesen Frankel, **דרכי המשנה**, 36, 9. j. és nem mint Friedmann i. h. 22. —, hanem csupán a menyasszonyár letétele tekintetében eszközölt változást. A régiek nézeteit erről a kérdéssel lásd Bloch, **שערי תורת התקנות**, II, 2, 79—82. lapján.

évezredek óta nem az többé. A vételházasságnál a nő beleegyezésével nem törődtek, a talmud korában pedig már 12 éves leánynál ez a beleegyezés a házasság elengedhetetlen föltétele volt, és mégis megmaradt a vétel jellege a régibb terminológiában (נִקְנִית), valamint az eljegyzésnél átadandó pénzdarabban vagy értéktárgyban. A nőnek nagyrabecsülése, amely oly szép kifejezést nyer az Énekek Énekében és a Példabeszédek dicsőítésében, a prófétáknál és írástudóknál, kik az Isten és Izraél közötti viszonyt házasságnak fogják fel, és a talmud számos szép nyilatkozataiban és jogok adásában,¹⁾ mindez nem volt képes a vételházasság eredeti jellegét eltörölni. Maradványai még mai napig láthatók a házasságlevélben és fokozottabb mértékben a válólevélben, általánosabban szólva, a házasság kötésében és felbontásában. Az izraelita-zsidó népszellemet, a mely az óbort mindig új tömlőkbe önti, kevéssé értik azok, kik az izraelita-zsidó házasság értékelésénél tisztán a tömlőt és nem a tartalmát nézik.

A gyakorlat egészen más, sokkal derültebb képet mutatott, mint az elmélet. A törvény a házasságtörést halállal²⁾ sújtotta, de, mint alább látni fogjuk, a legritkább esetben hajtották végre³⁾. A törvény a papíroson maradt, mint a pentateuchusban oly sűrűn és oly szorgosan megparancsolt kiírtása a „hét népnek“. Hasonlóan áll a dolog az egész házassági joggal. Jogilag fennállott, de keménysége nem az életben nyilatkozott meg, hanem inkább vallási és jogi formulákban. Épp ezért kutatásunk szempontjából, melynek a második részben egy vallástörvényi okmány a tárgya, döntő

¹⁾ Lásd Krausz, Talmudische Archäologie II. 43 kövv. és helyreigazításaimat Magyar Zsidó Szemle XXVIII, 200—206.

²⁾ Lev. 20, 10; Deut. 22, 22; Ezek. 16, 38. 40; Jubileumok könyve 39, 6; Josephus Régiségek VII, 7, 1; János ev. 8, 1—11; Hammurabí 129. §. A Midras-Tannáim ed. Hoffmann Deut. 24, 1-re (153. l.) feltűnő módon külön bizonyítja, hogy a házasságtörés büntetése az esetre is áll, ha a nő férjével békétlenségben él.

³⁾ Lásd most Büchler, Die Strafe des Ehebruchs in der nach-exilischen Zeit (Monatsschrift 55, 1911, 195—219).

jelentőségű. E házassági jog legrégibb tételei Benzínger összeállításában¹⁾ a következők:

1. A házasság tisztán magánügy, mely a községet és államot közvetlenül nem érdekli²⁾.

2. A nő jogilag tekintve a férj tulajdona, ki őt vétel útján szerezte.

3. A férj saját házasságot nem törhet, más feleségével való házasságtörés tulajdonsértés³⁾. A nő csak saját házasságot törhet.

4. A férj annyi asszonyt és méllékasszonyt vehet, a mennyit akar.

5. A házasság felbontásának joga csak a férjet illeti meg. Vizsgálódásunknál a következő három pontot kell szem előtt tartani:

1. A férj az asszony tulajdonosa.

2. A férjnek jogában áll a házasságot felbontani.

3. Házasságtörés mindkét fél halálával sújtandó.

II.

A HÁZASSÁG FELBONTÁSA.

1. A házasság felbontása a biblia, az asszuáni papyrus és Hammurabi törvénye szerint.

Hogy a biblia kérdésünk körébe eső helyeit teljesen elfogulatlanul vehessük szemügyre, el kell tekintenünk a bibliautáni iratokban található későbbi magyarázatuktól. Nem

¹⁾ I. h. 341. A második mondatot, mint a mi szempontunkból jelentéktelent, kihagytuk.

²⁾ A talmud korára egyáltalában nem illik, de a régi Izraélre sem egészen, mert a községnek a kodifikált jog szerint a házasságtörés büntetésével törödni kell.

³⁾ Ez nem áll, mert az elkövetett házasságtörés akkor is ilyennek tekintetett, ha a férj beleegyezett, vagy tulajdonjogát nem érvényesíti. Ha a férj megsértett házassági joga fejében a házasságtörőtől kárpótlást követelhetne, mint pl. az angol jog szerint, akkor lehetne ebben az összefüggésben „tulajdonsértés”-ről beszélni. De ez az eset Izraélben sohasem fordult elő.

tudunk egyelőre semmit apokrifákról és talmudról, újtestamentumról és egyházatyákról. Az ó-izraelita nyilatkozatok maguk beszéljenek. A főhelyet Mózes V. 24, 1—4 találjuk és szószerint következőképp hangzik:

„(1) Ha valakí feleséget vesz és férjévé lesz, akkor léssen, ha nem talál kegyet szemeiben, mert valami visszatetsző dolgot talált rajta és ír neki válólevelet és kezébe adja és elküldi házából (2) és elmegy a házából és megy és lesz más férfié, (3) de az utóbbi férfi meggyüölöli és ír neki válólevelet és kezébe adja és elküldi házából vagy pedig meghal az utóbbi férfi, a ki feleségül vette: (4) akkor nem szabad az első férjének, a ki elküldte, őt újból elvennie, hogy felesége legyen, miután megfertőztetett, mert utálat az Örökkévaló színe előtt és ne tedd vétkessé az országot, melyet az Örökkévaló a te Istened neked birtokul ad.“¹⁾

Az egész egy törvénynek veendő, mely megtiltja a férfinak a házasság megismétlését oly nővel, a kítől elvált és közben más férfi felesége volt²⁾. A mózesi törvényhozás a válás intézményét nem hozta be, hanem már készen találta³⁾. „A tóra arról beszél, a mi rendesen előfordúl,“ mondja a talmud. Itt is ez az eset forog fenn. A tóra a házasság kötésének és felbontásának egész menetét szemlélhetően írja le. A férfi vesz (יקח) nőt, a házasságot végrehajtja⁴⁾, nem tetszik neki, mert felfedez rajta ערות דבר, válólevelet ír, átadja neki,

בי יקח איש אשה ובעלה והיה אם לא תמצא חן בעיניו כי מצא בה ערות דבר וכתב לה ספר כריתת ונתן בידה ושלחה מביתו והלכה והיתה לאיש אחר: ושנאה האיש האחרון וכתב לה ספר כריתת ונתן בידה ושלחה מביתו או כי ימות האיש האחרון אשר לקחה לו לאשה: לא יוכל בעלה הראשון אשר שלחה לשוב לקחתה להיות לו לאשה אחרי אשר הטמאה כי תועבה היא לפני ה' ולא תחטא את הארץ אשר ה' אלוהיך נתן לך נחלה.

²⁾ Így fogja fel Dillmann (Exegetisches Handbuch) és Baentsch (Novack Kommentárja) és az IMIT. bibliafordítása. Az első három vers előmondat, a negyedik vers utómondat. Ha az első vers önálló törvény lenne, akkor והיה אם helyett ולא és ויצאה (2. vers) helyett תצא-nek kellene állani.

³⁾ Müller D. H., Die Gesetze Hammurabis, Wien 1903, 122.

⁴⁾ Így kell itt בעלה-t felfogni, mint Példabeszédek 30, 21 is: תחת תחת, שנואה כי תבעל ושפחה כי תירש נברתה, hol תבעל, mint az újhéberben, a nemí aktust jelenti.

elküldi házából, a nő elköltözködik, e'megy más férfihoz, ez gyűlöli, stb. Világos, hogy a törvény nem követel okot a válásra, hanem pusztán az életben előforduló okot regisztrálja. Minthogy a férfi a nőt pénzért szerezte és benne az asszonyon kívül becses munkaerőt bír, nem kergeti el minden ok nélkül. Ezt az okot fejezi ki az ערות דבר. Az összefüggés szerint ez a kitétel csak azt jelentheti, hogy a férj a házasság végrehajtása után csalódva érzi magát. Ez a mondat: והיה אם לא תמצא הן nem egyéb, mint a harmadik versben használt terminus ויִשְׂאֵהָ „gyűlöli őt” részletes kifejtése. E műszó jelentését Mózes V. 22, 13-ból biztosan megállapíthatjuk. Itt ezt olvassuk: „Ha valaki vesz feleséget és bemegy hozzá és gyűlöli őt és ráfog dolgokat hamis ürügyképpen¹⁾ és rossz hírbe hozza és szól: ezt az asszonyt elvettem és közeledtem hozzá és nem találtam nála szüzességet.” A nő szülei az ellenkezőt bizonyítják be és az atya szól: „leányomat ennek a férfinak feleségül adtam és ő gyűlöli és hamisan vádolja . . . ez leányom szüzessége” stb.

„Gyűlölni” itt, mint az összefüggés világosan mutatja, azt jelenti, hogy a férj az első együttlét után a nővel a házasságot nem akarja folytatni. Amnon és Tamar történetében azt olvassuk, miután Amnon Támaron erőszakot tett: „És Amnon gyűlölte nagy gyűlölettel, mert nagyobb volt a gyűlölet, mellyel gyűlölte, mint a szerelem, mellyel szerette. És Amnon szólt hozzá: kelj fel, menj, és [Tamar] szólt hozzá: Ne tedd velem ezt a nagyobb szégyent, mint a másik, melyet velem tettél, hogy eltaszíts” stb.²⁾ A legyőzhetetlen ellenszenv a hajdani keleti embernél, mint bizonyára még ma, bár ritkábban, nyugati embereknél is, mindjárt az első együttlét után áll be. Midőn Samson nejehez a kamrába akar menni, apósa nem engedi, szólván: „Azt gondoltam, hogy gyűlölöd, hát odaadtam társadnak.”³⁾ Ugyanez a szó fejezi ki a nő ellenszenvét is. „Összegyűjtöm valamennyi szeretőd, kiknek tetszettél, még pedig mind-

¹⁾ עלילות דברים jelentéséről lásd a kommentárokat és a szótárakat.

²⁾ II. Sámuel 13, 14—18.

³⁾ Bírák 15, 1. 2. V. ö. 14, 16 is.

azokat, kiket szerettél, azokkal együtt, kiket gyűlöltél.“¹⁾
 „Odaadlak annak kezébe, kit gyűlölsz, azok kezébe, kiktől lelked elszakadt és gyűlöletesen bánnak veled“.²⁾
 Az olyan nő, kivel a férj a házassági közösséget kerüli, a „gyűlölt“ (שנואה) nevet kapja.³⁾ Tanulságos e tekintetben Ézsaiás képe: „A helyett, hogy elhagyott és gyűlölt voltál, látogató nélkül, örök fenséggé teszek, a nemzedékek gyönyörévé.“⁴⁾ A Jubileumok könyve azt mondja Gérről (= Éz Gen. 38, 6), kinek atyja nem akarta a kanaanita Támart feleségül adni: „De gyűlölte és nem hált vele“ (41, 2).⁵⁾ Maimonides, kinek finom nyelvérzéke volt, a házastársi köteleesség megtagadásának fogalmát, melyre a talmudban מורדת „ellenszegülő“ műszó használatos, a „gyűlölet“ szóval fejezi ki, még pedig mind a férfinál, mind a nőnél.⁶⁾ Ebben az összefüggésben יָנָא konkrét tartalommal bír: a közösség megtagadása utálatból. Hasonló értelme van a szónak a „Prédikátor“-nál, ki azt mondja: „Gyűlölöm (utálok) az életet, minden tettemet“ (2, 17. 18). Maleáki próféta יָנָא szót éppen ezen technikai értelme miatt választotta következő mondásában: „Gyűlöletes a válás, így szól az Örökkévaló, az Isten“ (2, 16).

A férfi, ki egy asszonyt vett és a házasság végrehajtása után „gyűlöli“ azaz nemíleg csalódottnak érzi magát, fel van jogosítva, hogy a házassági közösséget megszüntesse az által, hogy a feleségnek válólevelet állít ki. Ezt fejezi ki a „gyűlöli“ szó Mózes V. 24, 3 és az 1. versben ez a mondat:

¹⁾ Ezekiel 16, 37. שִׂפּוֹטִים (41) és שִׂפּוֹטִים (23, 10) az erőszakot jelenti.

²⁾ U. o. 23, 28. 29.

³⁾ Mózes I. 29, 31. 33; V. 21, 15—17. Dieterich „Mutter Erde“ c. művében (Leipzig—Berlin 1905) azt bizonyítja, hogy a régiek hite szerint a gyerekek a föld méhéből kerülnek elő. A gyűlölt nő elhagyottsága dacára szülhetett.

⁴⁾ Ézs. 60, 15.

⁵⁾ Az egyik szövegben csupán „gyűlölte“ áll (Kautzsch, Apokryphen II 107, 2. j.), mert a „gyűlölet“ szó az elhálás megtagadását már magában foglalja.

⁶⁾ Misne Tóra, Isut 14, 15: אֲבֵל אֵינִי בָּא עֲלֶיהָ מִפְּנֵי שִׁנְאוֹתֶיהָ ; 14, 8: וְאֶפְּלוֹ אֶמְרָה אֲנִי שִׁנְאוֹתָ אוֹתוֹ ; 22, 6: שֶׁתִּבְעַל לִשְׁנֵי לֵה ; 14, 8.

„nem talált kegyet szemében, mert valami visszatetsző dolgot talált rajta“. Ha azonban a férj az asszonyt a szüzesség hiányának hamis vádjával illeti, a helyett hogy egyszerűen elküldené, kettős büntetést kell viselnie: 1. 100 ezüsből álló bírságot, 2. az elválás jogának elvesztését egész életére. Az utóbbi büntetésből is következik, hogy a férjnek különben megvolt a válás joga. A bibliai büntetőjog föelvé a visszatorlás (talio), a „szeget szeggel“. A rágalmazó hazug állítással szabadulni akart feleségétől és a vételár fizetése alól¹⁾, büntetésül örökre elveszti válójogát és ezenfelül a vád súlyos volta miatt 100 ezüstöt fizet (23, 29), a rendesen 50 ezüstöt kitevő menyasszonyár kétszeresét, akár a tolvaj a lopott jószág visszatérítésénél. A visszatorlás elve folytán a büntetésből visszakövetkeztethető a büntetett jogára. Ha a férfi feleségét csupán „gyűlölte“, de nem rágalmazta volna, akkor a vételár elvesztése mellett az asszonyt elbocsáthatta volna. Az el nem jegyzett szüzön tett erőszakról szóló törvény is azt mutatja, hogy a férfinak feltétlen válójoga van. Minthogy ez a törvény azt rendeli, hogy a violator a violatát köteles elvenni és sohasem bocsáthatja el (Móz. V. 23, 29), önként folyik belőle, hogy más asszony elbocsátható volt.

Ha fejtegetéseink eredményeit összefoglaljuk, a következő tételeket kapjuk:

1. „Gyűlölni“ terminus technicus, a mely a nemi ellenszenvet és ennek következtében a házastársi közösség megszüntetését jelenti.

2. A férjnek feltétlen válójoga van.

3. A válásnál a férj elveszti a menyasszonyárt.

4. Ha a válás a szüzesség hiánya miatt következett be, a férj bizonyára megtartja a menyasszonyárra való jogot.

Vajjon a nő követelheti-e a válást, ha pl. a férj a Mózes II. 21, 9 reárárt kötelességeit nem teljesíti, oly kérdés, melyre nincs feleletünk. A mózesi törvény nem intézkedett, bizonyára azért, mert ez nem tartozik „az életben rendesen

¹⁾ Ha a férj a vételárt már lefizette, akkor bizonyára vissza akarja kapni. Hogy a biblia erről nem beszél, azon alapulhat, hogy a férj állításának beigazolódása esetén ez magától értetődő dolog volt.

előforduló esetek“ közé. Feltétlen nemmel azért nem lehet felelni, mert az időszámításunk előtti 440. évből keltezett asszuáni házassági szerződés a válás jogát a nőnek is biztosítja. Ez a Papyrus (G) a tárgyalt többi kérdésre nézve is jelentős és mint a biblián kívül a legrégibb tanút ki fogjuk hallgatni. A 22.—29. sor következőkép hangzik:

„Holnap vagy holnapután felkel Mibtachja a községben és azt mondja: *gyűlöföm* férjemet Asz-Hort, akkor a *gyűlöfet* pénzét teljesen adja a mérlegre és Asz-Hornak mérjen le 5 sekelt és 2 d-t ezüstben és mindent, a mit magával hozott, vigye magával az utolsó cérnáig, és mehet, a hova akar, per és szó nélkül. Holnap vagy holnapután felkel Asz-Hor a községben és azt mondja: *gyűlöföm* feleségemet Mibtachját, akkor veszítse el a menyasszonyárt és az asszony mindent, a mit magával hozott, magával vihet az utolsó cérnáig egy napon egy kézzel, és mehet, a hova akar, per és szó nélkül“¹⁾).

„Gyűlölöm“ (שנאת) itt, mint Cowley az értelem szerint helyesen fordította, azonos „elválok“ szóval és „a gyűlölet pénze“ nem más, mint „váláspénz“. A gyűlölet nincs specifikálva, vagyis a házasfelek nem kötelesek ellenszenvük okául a kijelentésnél egyebet felhozni. A nyilvánosan, a község (vagy törvényszék)²⁾ előtt tett nyilatkozat a férj vagy asszony részéről, hogy a házasság életét nem akarja tovább folytatni, elegendő a váláshoz. Evvel a nyilatkozattal, úgy látszik, a válás már meg is történt, mert válólevél átadásáról vagy ilyen kötelesség elvállalásáról nincs szó. Itt azt is látjuk, hogy a válást a nő is követelhette. Az mindenestre következik

מחר [או יום אחר] תקום [מב] טחיה בעדה | ותאמר שנאת לאסחור 1)
בעלי כסף שנאה בראשה תתב על | מונא ותתקל ל[אס] חור כסף שקלן ||| יד ||
וכל זי הנעלת | בידה תהנפק [מן] חם עד חוש ותדך [ל]האן זי צבית ולא | (ידין
ולא דבב מחר או יום אחר יקום אסחור בעדה | ויאמר שנאת [לאנ]תתי מבטחיה
מהרה [י]אבד וכל זי הנעלת בידה תהנפק מן חם עד חוש ביום חד בכף חדה
Cowley תתב szót hamisan. ותהך | לה אן זי צבית מן לא דין ולא דבב
aramúl בראשה = יתב = helyett. יתב = le vezetí ből תוב
Lev. 5, 24 בראשו mint בראשה vagy hebraizmus De talán
„az egész összeg“.

²⁾ Funk, Monatsschrift 55, 1911, 36. lap.

házasságlevelünkből, hogy a férj ezt a jogot a nőnek a házasságkötésnél biztosíthatta. Még a 3. században időszámításunk után, tehát 700 évvel később, járta Palesztinában az olyan házasságlevél, melyben, mint papyrusunkban, gondoskodás történt arról az esetről, ha az egyik házastfél a házasság élet folytatását a „gyűlölöm“ nyilatkozattal megtagadja¹⁾. Minthogy a zsidó katonai telep legalább 525 előtt, sőt talán már az időszámításunk előtti VII. században vándorolt be Palesztinából Egyiptomba és az ősi szokásokat megtartotta, az ezeknél a zsidóknál érvényes válási jog pusztán a „gyűlölöm“ nyilatkozattal bátran átvihető a bibliai korba. Ha ez a jog még 700 évvel később kimutathatóan fennállott, akkor legalább néhány századdal, mielőtt okmányilag kimutatható, is fennállhatott. Az asszuáni papyrusban mindenestre a Deuteronomium törvényének legrégebb magyarázatát bírjuk és ez az általunk találttal mind a válóokra, mind a menyasszonyára nézve teljesen egyezik. A papyrusban világosan találjuk a következő két kikötést: 1. Mindkét házastfél a közelebb meg nem okolandó ellenszenv alapján követelheti a válást. 2. A menyasszonyár el van veszve, ha a válást a férj követeli, ellenben visszatérítendő, ha ezt az asszony teszi. Ez a kifejezés „holnap vagy holnapután“ bizonyára csak a tetszés szerinti időnek kitétele, de azért azt az esetet is tartalmazza, midőn a házassági köteléket, mint Mózes V. 22, 12 és 24, 1. 3, már a házasság reggelén oldják fel.

Vegyük most a Hammurábi kódexét szemügyre, melyben a 137.—143. §-ok a válásról szólnak. Első helyen konstatáljuk, hogy a férjnek korlátlan válási joga van. Külömb-ségek csupán az elbocsátott nő kárpótlása tekintetében állanak fenn. A válás oka egyáltalában nem kerül szóba. A 137. és 138. §-ban ezt olvassuk: „Ha egy férfi feleségét, ki gyermekekkel ajándékozta meg, elbocsátani szándékozik, akkor

¹⁾ Jer. Ketubot 30b, 22. sor alulról: ר' סימן בשם ר' יהושע בן לוי המורדת והוצאת משום שם רע אין לה לא מונות ולא בליות. אמר ר' יוסה אילין דבתבין אין שנא [ת] אין שנאת תניי מסון ותניין קיים. Lásd Magyar Zsidó Szemle XXV (1908) 247.

annak az asszonynak hozományát visszaadja. Ha egy férfi feleségét, ki neki gyermekeket nem szült, elbocsátja, teljes vételárát adja neki“ stb. A férfi bizonyára, mint Mózes V. 24, 1—3 magát kifejezi, az asszonyon „valamí visszatetszöt talált“, vagy más szóval, „gyűlölí“, különben az asszonyról való lemondás mellett nem vállalná magára egy tekintélyes kárpótlási összeg fizetését, de a törvény az okkal nem törődik, mert a férfinak a váláshoz feltétlen joga van. Ugyanezt az elvet a mózesi törvény számára is fel kell vennünk. A válók említése nem törvényes előfeltétel, hanem a biblia előadásának stilisztikai sajátossága. Hiszen a felesége becsületének megrágalmazójánál is említi a törvény: „mert gyűlölí“, habár ennél a jogesetnél ez a körülmény egyáltalában nem jön tekintetbe.

Az alapelv, úgy hiszem, mindkét törvénykönyvben ugyanaz. A válás anyagi oldalának szabályozása Mózes törvényében hiányzik, de az bizonyos, hogy semmi esetre sem engedi meg a férjnek, hogy feleségét valamely vétség miatt szolgálonak tartsa meg házában, mint azt Hammurabi kódexe (141. §) teszi. A válás teljes, ha a férj azt mondja: „elbocsátom“ (u. o.). Ugyanaz a szó, mellyel a válást a biblia is jelöli (שָׁלַח), de válólevelet a H. K. épúgy nem említ, mint az asszuáni Papyrus. Ennek a magyarázata abban lelhető fel, hogy a válás törvényszék előtt történik, a mely a pert regisztrálja, talán írásbeli végzést is kiállít róla, míg a pentateuchusban magánválásról van szó: a férj az asszonynak válólevelet ír, épígy Jeremiás 3, 8 „adtam neki válólevelét“ és Ézsaiás 50, 1 is „hol van anyátok válólevele, hogy elbocsátottam őt?“. Törvényszék közbejöttéről legalább sehol sincs szó.

Fontos kérdésünkre nézve a H. K. 142. §-a, a mely Müller fordítása szerint (38. l.) következőkép hangzik:

„Ha egy nő, mert férjét gyűlölí, így szól: „Nem fogsz engem bírni“, akkor [ez történik], mihelyt az asszony rövidség szenvedése meg lett vizsgálva: „Ha részéről, mert házias, hiba nem történt, férje pedig csatangolás által nagyon el-

hanyagolja, akkor ez a nő nem hibás. Miután hozományát visszakapta, visszatér atyja házába.“

Itt a jellemző „gyűlölöm“ szót, mint a válás követelésének kifejezését a nő szájában találjuk. A férfi az anyagi kár viselése mellett a válást minden nehézség nélkül keresztül vihetné. Az egész eljárást csupán azért indítják meg, mert a nő a válást a férj hibája miatt kívánja kimondatni, következőképp hozománya kiszolgáltatását követeli. Ha a hiba a nő részén volna, hozományára nem tarthatna igényt. Ez lényegében egyezik azzal, a mit fent (16) gyanítottunk, hogy a nő elveszti a *móhart*, ha a válás az ő hibájából következett be. Ha a férj (Móz. V. 23, 13—27) az éppen feleségül vett nő ellen a szüzesség hiányának vádját emeli, nem azért teszi ezt, hogy jogot szerezzen a válásra, hanem azért, hogy a *móhart* el ne veszítse. Ez a kitétel „a nő visszatér az atyja házába“, a házasság megszüntetését jelenti, mint Mózes III. 22, 13, hol az özvegy és az elvált nőről használtatik. Az egyszerű *szeparációt* (az ágy- és asztaltól való elválást), a mi az emberi természettel ellenkezésben áll, a régi népek nem ismerték. Müller következőképp vélekedik: „A nőnek egy esetben joga van a házassági közösség megszüntetésére, de semmi esetre sem a házasság felbontására, mint Jeremiás és részben Cohn is állítja. E szerint a két törvény teljes kongruenciája áll fenn a válás intézményére nézve, melyet a mózesi jog is régebbi korból vett át, hogy csakis a férj mondhatja ki a válást. A törvényszék a nő követelésére a válást ki nem mondhatja.“¹⁾

Ezt a felfogást nem követhetem. A törvényszék illetéktelensége a válás kimondására csak akkor volna érthető, ha a házasság felbontása vallási és nem polgári cselekmény volna. Az előbbinek tekintí a rabbinikus törvény és épp ezért e törvény szerint nincs a világon hatalom, a mely a férjtől a feleségnek átadott válólevél nélkül jogérvényes válást eszközölhetne. De ezen törvény szerint is bizonyos esetekben a törvényszéknek joga van, sőt köteles arra, hogy a férjet a

¹⁾ I. h. 124.

válólevel kiadására kényszerítse¹⁾). A mozaikus törvény rabbinikus felfogás szerint a törvényszéknek megadja a házasság felbontására a jogot. Hogy a férjnek még egy válólevelet kell átadni, a dolog lényegén, a törvényszék hatalmán, hogy a házasságot felbontsa, semmit sem változtat. Minthogy Hammurabi törvénye válólevelet nem követel, a házasság felbontását vallásos aktusnak nem tekinti, továbbá a törvényszéknek megadja a jogot, hogy a férjet fizetésekre kötelezze és a nőt hatalmából kiszabadítsa, nem látható be, hogy miért engedte volna meg a törvényszéknek csupán a házastársak különválasztását és nem egyúttal a házasságnak végleges felbontását is.

A férj, mint megállapítottuk, feleségét jog szerint bármely okból elbocsáthatta, de azért a rendes ok a nő hűtlensége vagy ilyenfajta gyanú volt. A halálbüntetés, melyet a törvény a házasságtörésre szab²⁾, a legritkább esetben lett végrehajtva³⁾. A férj rendszeren megelégedett az egyszerű válással. Tényleg előfordult válásokról nem értesülünk, de állításunkat támogatják a próféták beszédei. Jeremiás 3, 7—10 következőképpen szól: „Ezt látta a hűtelen, az ő nővére Júda, és ámbátor látta, hogy az elpártolt Izraél épp azért, mert házasságtörést követett el, bocsátottam el és adtam neki válólevelet, mégsem riadt vissza a hűtelen, az ő nővére Júda, sőt ő is ment és szintén paráználkodott és könnyelmű paráználkodása által megfertőztette az országot és házasságtörést üzött kő- és fabálványokkal. És mindamellett a hűtelen, az ő nővére Júda, nem egész szívből, hanem csak színlegesen tért hozzám vissza, így szól az Isten.” Ézsaiás 50, 1: „Hol van anyátok válólevele... bűneitek miatt lett anyátok elbocsátva.” A bűnök hűtlenség, házasságtörés. Hóseánál, az egyik legrégibb prófétánál, így szól az Isten: „Pereljetek anyátokkal, pereljetek vele, mert ő nem az én

¹⁾ Ket. 7, 9, 10 (ha a férjnek testi hibái vannak). Lásd az összes esetek felsorolását Billauer 68 k. Az ó-zsidó törvénytudósok eme humánus határozatainak gáncsoskodó előadása semmiképp sincs helyén. Lásd még alább 34. I. és II. rész מִי־שֶׁהָאִשָּׁה alatt.

²⁾ Mózes III. 20, 10; V. 22, 22 kövv. (= Hammurabi 129. és 130. §).

³⁾ Lásd I. Sámuel 2, 22, 25 és Ezekiel 23, 47 (lásd fent 11, 3. j.).

feleségem és én nem vagyok az ő férje¹⁾, a míg el nem takarítja paráznaságát arcából és házasságtörését melléből“ (2, 4). Ezekből a helyekből, valamint Ezekiel 17. és 23. fejezetéből az világlik ki, hogy a férj a házasságtörő nőnek megbocsáthatott²⁾ és hogy nem ritkán vissza is vette³⁾.

Az exiliumutáni korból, az 5. század közepéből, Maleáki 2, 14—16-ban bírunk egy nyilatkozatot a válásról. A próféta hely egészében kissé homályos ugyan, de a mi célunkra eléggé világos. A próféta először ostorozza Júda hűtlenségét, melyet pogány nőkkel való házassággal elkövetett és azt mondja, hogy az Isten az áldozatokat nem fogja elfogadni. Azután így folytatja: „Még azt kérdezitek: miért? Azért, mert Isten tanú volt közted és ifjúságod felesége közt, kívül szemben a hűséget megszegted, ámbátor élettársad és fogadalom által veled összekötött feleséged volt... és ifjúságod felesége iránt a hűséget meg ne szegd. Mert gyűlölöm a válást, szól Izraél Istene, és azt, ki ruháját bűnnel takarja, szól a seregek Ura, azért vigyázzatok és ne szegjétek meg a hűséget soha“⁴⁾.

Olyan férfiakra van szó, kik ifjú korukban vett feleségeiket az asszony minden hibája nélkül, nyilván csupán fiatalabb asszonyok kedvéért, hűtlenül elkergették. A próféta lángoló szavakkal ostorozza az új szokást, mely szerint a feleségtől részéről el nem követett hűtlenség mellett is, pusztán az „ellenszenv“⁵⁾ alapján válnak el. A jogot azonban a házasság illetén felbontására a próféta a férfiaktól el nem vitatja; a gonosz cselekedet ellen nem a közönséges jog, hanem a magasabb erkölcs nevében emeli fel tiltó szavát. A régi népszokás mellett száll síkra, a mely szerint a nőt csakis házasságtörés miatt bocsátják el.

Ez a szokás tükröződik még, úgy hiszem, abban a tör-

¹⁾ Válóformula, mint a második részben bizonyítani fogjuk.

²⁾ H. K. 130. §: „Ha a férj feleségének [ki házasságot tört] az életét meghagyja.“ Müller 35. és 117. l.

³⁾ II. Sámuel 3, 14—16 kivételes eset.

⁴⁾ „A ruhának bűnnel való betakarása“ (כסה חטא על לבושו) talán képletes kifejezés a házasság felbontásáról.

⁵⁾ Héberül נִפְּץ gyűlöl. A próféta szándékosan választja שָׂנֵא (Isten gyűlöl az elválást) kitételt, mert mindkét szó a válás terminusa.

vényben, a mely közönséges papnak megengedi, hogy feleségül vegyen özvegyet, de nem elvált asszonyt. „Parázna vagy meggyalázott nőt ne vegyenek el, és nőt, ki férjétől eltaszított, ne vegyenek, mert szent ő [a pap] Istenének“¹⁾. Az elvált nőn rajta volt a házasságtörés gyanúja; innen van a sorrend is: parázna, meggyalázott, elvált.

Azt a kérdést, hogy a férj megtarthatja-e a feleségét, ha az házasságtörést követett el, melyre a talmud²⁾ határozott nemmel felel, a biblia nem tárgyalja ugyan, de a próféták beszédeiből az tűnik ki, hogy ez meg volt engedve és hogy ez elő is fordult (fent 21). Gyaníthatjuk, hogy az ilyen nő, ha férje megtartotta, rendszerint a „gyűlölt“ volt, vagyis a férj nem közeledett többé hozzá. (V. ö. II. Sám. 20, 3 és 16, 22).

Kutatásunk eredményeképp konstatáljuk a következőket: A biblia nem követel válóokot és ílyet nem is ismer. Mózes V. 24, 1 עֲרֹת דָּבָר kitétel, akár házasságtörést jelent, akár valami illetlent vagy visszataszítót, nem előfeltételt állít fel a válás számára, hanem a járatos okot beszéli el. A férfinak mindig megvan a joga, hogy a nőt bármely okból magától elválassa, de sohasem kötelessége, akkor sem, ha a nő a hűséget megszegte. Ez következik az idézett prófétai helyekből. A férfi a nő tulajdonosa, ezen minősége folytán a nőről épúgy lemondhat, mint bármely más tulajdonáról. Kérdés már most, hogy mire szolgál a válólevél? A felelet, úgy hiszem, nem lehet kétséges: a nő legitimálására. A férj bizonyítványt állít ki neki arról, hogy szabad akaratból bocsátotta el és nem szökött meg tőle. A férfi lemond minden jogáról, melyekkel mint tulajdonos és férj a nő felett bírt és a nő saját személyével ismét szabadon rendelkezhetik. Ezt tükrözteti még a válólevél, a mely semmi mást, mint a nő szabadonbocsátását nem tartalmaz³⁾.

¹⁾ Mózes III. 21, 7. A főpap özvegyet sem vehet el (u. o. 14. vers). Ezekiel 44, 22 szerint ez utóbbi a közönséges papról is áll.

²⁾ Lásd alább 26, 3. j. és 33, 2. j.

³⁾ Lásd a válóformulákat a II. részben.

2. A válóok az apokrifák, talmud, Philo és Josephus szerint.

a) Apokrifák.

Az apokrifák kérdésünkhöz igen kevés anyagot szolgáltatnak. Nőről és házasságról elég sűrűn van ugyan szó, de nem válásról és válóokról. Ez utóbbiakat tulajdonképpen csupán Szirach említi, ki a jó és rossz asszonyról több ízben beszél¹⁾. Ezen ózsídó erkölcsstanító nézeteit a következő mondások tükrözik.

7, 26: „Ha feleséged van, ne válj el tőle és ha gyűlöletes előtted, ne bízz benne“²⁾.

25, 26: „Ha [a nő] nem engedelmeskedik, vágd le husodról“³⁾.

28, 15: „A rágalom derék nőt kergetett már ki a házból [válás] és megfosztotta őket fáradságos munkájuktól“⁴⁾.

A költő mint törvényhű zsidó a házasság felbonthatóságának mózesi álláspontján áll, de az elválásnak nem szabad könnyelműen történnie (7, 26). A „rágalom“ ebben az összefüggésben csakis a nő hűségére vonatkozhatik. Házasság-

1) Főhely 25. és 26. fejezet (v. ö. még 36, 26—31 és 40, 19).

2) אשה לך אל תתעבה ושנואה אל תאמן בה. A görög fordításban hiányzik a második félvers, az elsőt pedig a glossator kibővíti κατὰ ψυχὴν „lelked szerint“ szavakkal. Lásd Ryssel e helyhez (Kautzsch, Apokryphen I. 281). Bizalom alatt itt bizonyára az erkölcsi tekintetben való bizalom értendő, a „gyűlölt“ alatt pedig a nemíleg került nő, mint a bibliában (fent 14. kövv.).

3) εἰ μὴ πορεύεται κατὰ χεῖρά σου, ἀπὸ τῶν σαρκῶν σου ἀπότρεμε αὐτήν. A héber eredeti, sajnos, itt megszakad, de az bizonyos, hogy „a húsról való levágás“ a válást fejezi ki. Ryssel (362, h. j.) azt hiszi, hogy a képletes kifejezés azon a képzeten alapúl, miszerint a feleség a férjjel „egy test“ (Mózes I. 2, 24). Ezt a felfogást nem osztjuk. Szanhedrin 100 b a következő Szirach verset idézi: „Jó asszony jó ajándék, istenfelő ölébe adatik; rossz asszony belpoklosság férjének“ (צִרְעָתָ לְבַעְלָהּ). Az idézet itt megszakad, de a talmud folytatja: „Hogy lehet a bajon segíteni? A férj kergesse el házából és meggyógyúl belpoklosságától“ (וַיִּרְשָׁנָה מִבֵּיתוֹ וַיִּתְרַפָּא מִצִּרְעָתוֹ). Az utolsó mondat kétség kívül „a húsról való levágás“ világosabb körülírása. De ha ez nem is állana, az bizonyos, hogy Szirach a képletes kifejezést a poklosságról vette.

4) A variánsokat lásd Rysselnél 374, h jegyzet.

törés miatt e szerint a nőt rendszerint „elűzték“. Kérdés, hogy „εἰ γὰρ πορεύεται κατὰ χερσὶ σου“ mondatnak mi a konkrét értelme? A megelőző mondások arról szólnak, hogy milyen bajt okoz a gonosz asszony és a költő azt is említi, hogy az első bűn nőtől ered és hogy mindnyájan miatta halunk meg. Ezután következik: „Ne engedd meg a víznek, hogy áttörjön, sem a gonosz asszonynak, hogy kijárjon“¹⁾. Ez illik a képhez és az összefüggésbe. Ha a nő a férjre nem hallgat, tilalma dacára csatangol, akkor vágja le testéről. Szirach e szerint a válást csakis a nő erkölcsi hibájából tartja megengedhetőnek és így nagyjában a sammaíta nézettel egyezik²⁾.

A válást azonban csakis a férfi és nem a nő eszközölheti. Ez következik 23, 22. és 23. versekből: „Így jár az asszony is, ha férjét elhagyta és mástól örököszt hozott a világra. Először az Isten Törvénye ellen cselekedett, másodszor vétkezett férje ellen és harmadszor paráznaság által házasságtörést követett el, más férfitől gyermekeket hozott a világra“. A aláhuzott szavakban, úgy hiszem, az van kimondva, hogy a nő válást nem eszközölhet; épezt jelentí „az Isten Törvénye ellen való cselekvés“, mert a férj ellen való vétkezés és a házasságtörés külön van felemlítve. „A férj elhagyása“-nak megfelel „a Törvény elleni bűn“³⁾.

¹⁾ A textus receptus („sem a gonosz nőnek ne engedd át az uralmat“) ellen ezt az olvasatot helyesebbnek tartom (l. Ryssel 362, h jegyzet). „Bűnös az, a ki türi, hogy felesége kijár, haja nincs betakarva, rabszolgáival és szomszédaival benső viszonyban van, az utcán fon, férfiakkal együtt fürdik. A férj köteles az ilyen nőtől elválni“ (Tószifta Szóta 5, 9; 302, 2 Zuckermanl és párhuzamos helyek). Hammurabi törvénye 143. § azt rendeli: Asszony, ki nem házas és kóborol stb., vízbe dobassék. A syr szövegben még a következő toldalék van: „Mint az áttört víz egyre nagyobbodik, úgy mindinkább vétkezik a gonosz nő.“

²⁾ Lásd alább 26. kövv.

³⁾ Büchler i. h. 198. kövv. részletesen tárgyalja az egész helyet. Szirach a világra hozott gyermeket nézetem szerint azért említi, mert ez a körülmény a házasságtörésnek egyetlen megcáfolhatatlan bizonyítéka. Gondoljunk Tamar történetére (Mózes I. 38).

A többi apokrifákban alig található valami, a mi problémánkra nézve biztosan felhasználható volna. Csak általánosságban szól a „Salamon Bölcsesége“ (3. fej.) a tiltott közösségről. 3, 16, mint a szószerinti értelem mutatja, arról szól, hogy a házasságtörésben nemzett gyermekek nem fognak sokáig élni. Ezt Szirach 23, 25 is találjuk, hol a házasságtörő nőről ezt olvassuk: „Gyermekei nem fognak meggyökerezni és ágaik nem teremnek gyümölcsöt“. Hasonlóan hangzik a talmudban többször ismétlődő mondás: Fattyuk nem élnek¹⁾. Az összefüggés szerint az egész fejezet hűtlen zsidókról szól és nem pogányokról. E szerint a 13. vers is zsidó férfi és nő között kötött házasságra vonatkozik. Így hangzik: „Boldog a meddő nő, ki nincs beszennyezve, ki nem ismeri az elpártolás házassági nyoszolyáját“²⁾. Tiltott házasságról lesz szó. Ruben Testamentoma 3 végén: Ruben elkövette a bűnt Bilhával és Jákób Bilhát „nem érintette többé“, a talmud által kodifikált törvényt reflektálja, mely szerint a férj a házasságtörő nővel nem közösködhetik többé, következésképp azt el kell bocsátania³⁾.

Figyelmeztetünk még Jubileumok 3, 7-re, melyet alább az újtestamentom nyilatkozatainak vizsgálásánál bővebben fogunk tárgyalni. Az apokrifák épülésre szánt iratok és nem törvénykönyvek, természetes tehát, hogy törvényproblémára, mint a mienk, kevés adattal szolgálnak.

b) T a l m u d.

A válóokról az első század első felében Palesztina két nagy iskolája vitatkozik. A sammaíták azt tanítják: „A férj feleségét csak házasságtörés miatt taszíthatja el.“ A hillelíták a férjnek a válást akkor is megengedik: „ha a nő az ételt

¹⁾ מְטוּרִים לֹא חַיִּים (Jeb. 78b). Lásd még j. Kidd. IV, 65d, 23; Jebám. VIII, 9c, 64 és Eüchler i. h. 200, 1. j. Kautzsch I, 485, c. jegyzet: $\mu\omicron\iota\chi\omega\nu$, Ehebrecher, d. h. abtrünnige Juden.

²⁾ ἡ τις οὐκ ἔχουσιν κοίτην ἐν παραπτώματι.

³⁾ כִּשְׁם שְׂאֵמֶרָה לְבַעַל כִּךְ אִסֻּרָה לְבֹעַל Gittin 4, 7. 8; Szóta 5, 1; Tószipta Szóta 4, 16; 301, 6 Zuckerm. (L. fent 23.)

odaégette“. Akiba (100 körül) azt mondja: „ha a férj szebb nőt talált“¹⁾).

Először megállapítjuk, hogy a sammaíták a bebizonyult házasságtörést gondolják. Ez következik a két iskola diskussziójából *ערוה דבר* kifejezés (Móz. V. 24, 1) értelme fölött. A hilleliták ezt az ellenvetést teszik: ha csak *דבר* állana, azt hinnők, hogy csak az olyan nő mehet ismét másához férjhez, a ki valamely más okból bocsáttatott el, de a házasságtörés miatt elbocsátott nő egyáltalában ne mehessen többé férjhez, azért használja a törvény mindkét szót²⁾. A sammaíták felelete nincs közölve, de hogy az ő felfogásuk volt a régibb és az általánosan elismert, következik még a Szifré magyarázatából Deut. 23, 15-re, a mely ugyanazt a kifejezést kényszer nélkül, sőt az összefüggés ellen fajtalanságra vonatkoztatja³⁾. Ismáel, a régi és egyszerű exegézis képviselője, a sammaíta értelmezéshez csatlakozik azzal a kibővítéssel, hogy bálványimádásra is vonatkozik⁴⁾, míg vitatársa (Akiba?) ezt a kifejezést „valami szégyenletes“ értelmében veszi, a mi a LXX mindkét helyen adott *ἀσχημον καὶ ἀσχημον*-jára emlékeztet. A két targum, melyek a kérdéses kitétel *פתגם ערוה*-mal fordítják, szintén a sammaíta nézetet képviselik, a mit különben *ישנאה* fordítása is bizonyít⁵⁾. Pontosan megfigyelve Szifré Numeri 7

¹⁾ Misna Gittin végén (ed. Low): בית שמאי אומרים לא יגרש אדם את אשתו אלא אם כן מצא בה ערוה שנאמר כי מצא בה ערות דבר ובית הלל אומ' אפילו הקדיחה את תבשילו שנאמר כי מצא בה דבר ר' עקיבא אומר אפילו א. מצא אחרת נאה הימנה שנא' ויהיה אם לא תמצא חן בעיניו. A kiemelt szó helyett a kiadásokban *ערוה* áll, de j. Gittin 49c lent szintén csupán *ערוה* áll. Szifré Deut. 269 elején *ערוה דבר* (így *תנאים* is ed. Hoffmann 154).

²⁾ Szifré l. c. (Gittin 90a lényegtelenül variálva): אמרו בית הלל לבית שמאי... שאם נאמר דבר הייתי אומר היוצאת מפני דבר תהיה מותרת להינשא והיוצאת מפני ערוה לא תהיה מותרת להינשא... ת"ל ערוה ויצאה מביתו [וגו'] ואם נאמר ערוה ולא נאמר דבר הייתי אומר מפני ערוה תצא מפני דבר לא תצא ת"ל [דבר] ויצאה מביתו ר"ע אומר וכו'.

³⁾ Szifré 254: אין לי אלא ערוה מנין לרבות עזי ושפיכות דמים וכו'.

⁴⁾ Midras Tannáim e helyre (148 l.): ר' ישעאל אומר נאמר כאן... בהרהור ועזי הכתוב מדבר ר' [עקיבא] אומר נאמר כאן ערוה דבר ונאמר להלן ערוה דבר וכו' אף כאן משום בזיון.

⁵⁾ Szifré e helyhez: ואבריו עליה מן שמא דיכניה גברא בתראה וכו'.

szintén úgy fogja fel a főhelyet, mint a sammaíták. Numeri 5, 12-re ugyanis a következőket mondja: „Miután az van mondva (Mózes V. 24, 1): „Ha férfi vesz nőt és házasságot köt vele stb., írjon neki válólevelet“. Ebből csak azt tudjuk, hogy a férj csak akkor bocsáthatja el feleségét válólevéllel, ha tanúi vannak és a nő figyelmeztetve lett, de nem tudjuk, hogy mi történjék a nővel, ha kétes, hogy házasságtörést követett el? Azért áll: „Beszélj Izraél fiaíhoz és mondd nekik: „Minden férfi, kinek felesége elpártol és hűtlen lesz ellene“ stb., az Irás kényszeríti tehát az asszonyt, hogy a keserű vizeket igya“¹⁾. Targum Kóhelet 7, 26: „Istennek tetszően cselekszik, ki a rossz asszonyt elbocsátja, vétkezik, a ki elveszi és paráznaságába beleesik“²⁾. A hillelíták a sammaíták nézetét kiszorították, de a sammaíta írásmagyarázatok megmaradtak mindenütt, a hol nem a kérdés magva forgott szóban.

A válóok a sammaíták és hillelíták még két más vitájának szolgál alapul. A sammaíták szerint szabad régi válólevelet használni, a hillelíták szerint nem szabad. Régi válólevél az, melynek megírása és átadása közt a férj a feleségével mások jelenléte nélkül együtt volt³⁾. Ha a férj feleségével egy szállóban meghált, a sammaíták szerint nem kell új válólevél, a hillelíták szerint kell⁴⁾. Az ok mindkét esetben

és Gittín végén. Schefftel באורי אונקלוס azt hiszi, hogy a targum a hillelita nézetet képviseli, de már a קטורת הסמים sammaíta értelemben magyarázta. Nem is volna érthető, hogy „az Irás miért hirdetné a második férj halálát“, ha csak oly nőt vett el, kit első férje „akármily okból“ bocsátott el. עבירה itt, mint gyakran más helyen, erkölcsiség elleni bűnt jelent. Ez az értelmezés, a mely a Szifrében és a talmudban is található, még Hillel előtti korból ered.

1) Friedmann 3b: לא שמענו אלא בשיש לו עדים והתרו בה שיוצאה ממנו בגט, אבל ספק נבעלה ספק לא נבעלה לא שמענו וכו'.

2) תקין קדם ה' גבר דיפטר יתה בגט פיטורין ומשתויב מינה וחייבא קדם ה' גבר דיסבינה ואתלכד בזנותה.

3) Gittín 8, 4 (Edujot 4, 7): ב"ש אומרים פוטר אדם את אשתו בגט: ישן וב"ה אוסרין. איזהו גט? ישן כל שנתיהדר עמה אחר שכתבו לה.

4) Gittín 8, 11 (Edujot 4, 7): המגרש את אשתו ולנה עמו בפונדקי ב"ש: אוס' צריכה הימנו גט שני וכו'. Mindkét eset az életből van véve. Az első eset a házaspár lakóhelyén történt válást reflektálja, a második a törvényszék helyén történtet. Az elvált házaspár az éjszakát még a válás helyén töltik.

ugyanaz. A sammaíták, kik válást csak házasságtörés miatt engedtek meg, nem tartottak attól, hogy a férj ily feleséghez közeledhetnék, a hillelíták ellenben, kik válást más ok miatt is megengedtek, az újból való közeledést nem tartották kizártnak¹⁾. A sammaíták azon nézetén voltak, hogy nő, kinek számára férje válólevelet készített elő, a nélkül hogy átadta volna, paphoz nem méltó²⁾. Ennek a nézetnek szintén a fenti ok az alapja. A „régí tudósok“ a menstruáló nőnek a piperezést megtiltották, Akíba azonban megengedte: „mert attól kell tartani, hogy a nő a férj előtt visszatetszővé válék és elválásra határozza magát“. A pal. talmud konstatálja³⁾, hogy a „régí tudósok“ a sammaíták nézetét osztották, mely szerint a feleséget csakis házasságtörés miatt szabad elbocsátani, ily aggodalom tehát nem forog fenn.

A két nagy iskola vitája a templom lerombolása után is folytatódott, midőn a hillelita iskola Jóchanan ben Zakkai által már diadalmaskodott. Jóchanan legidősebb tanítványa, Eliezer ben Hyrkanosz, ki általában a régi hagyományokhoz ragaszkodott, a válás kérdésében a sammaíta álláspontot képviselte. Azt vallotta, hogy a férj házasságtörés gyanúja alatt álló feleségét köteles az átokviz itatása által megvizsgáltatni, Józua ellenben ezt a férj tetszésére bízta. A palesztinai talmud a vitát következőkép magyarázza: „Eliezer a sammaíták nézetén van, mely szerint a feleségtől csakis házasságtörése miatt szabad elválni. Ha már most a férj feleségénél csunya dolgokat észlelt — el nem bocsáthatja, mert a házasságtörés nincs bebizonyítva, meg nem tarthatja, mert csunya dolgokat észlelt nála, azért mondja Eliezer, hogy az átokvizzel való kipróbálás kötelesség“⁴⁾. Ha tehát egy barajta a sammaíták nevében azt tradálja, hogy a nő már indecens.

¹⁾ j. Gittin 49 c lent ; máskép b. Gittin 79 b (v. ö. tószaót s. v. ב"ש).

²⁾ Gittin 8, 10: כתב לגרש את אשתו ונטלך פסלה מן הבהונה.

³⁾ Gittin végén (50 d).

⁴⁾ Jer. Szóta 16 b (1. fej. elején). Szifré Num. 7, (4 a Friedmann). Eliezer vitatársa Ismáel; b. Szóta 3 a a vitázók Ismáel és Akíba (úgy-szintén Numeri rabba 9, 12, fol. 53 b fent Vilna). Mind ez hibás. (Lásd még Szifré zutta ed. Königsberger 12 a, 22. j.)

viselkedés miatt is elbocsátható¹⁾, akkor ez ellentmond mindennek, a mit erről a pontról a sammaítáktól egyébként halunk. Ha nem akarjuk a barajtát apokrifnek nyilvánítani, akkor az utolsó sammaíták által gyengített nézetet kell benne látnunk²⁾. A hamisítatlan sammaíta nézet, melyet a népiesnek és a hagyomány uralma óta a régibbnek tekinthetünk, pusztán a házasságtörést ismeri el válóoknak. Ezt reflektálja még egy vita, melyet mindkét talmud mesterségesen magyaráz. Eliezer megengedi a férjnek, hogy a válásnál kikösse, hogy az asszony egy bizonyos férfihoz ne mehessen nőül, mit az összes többi tudósok megtiltanak³⁾. Világos, hogy a férj meg akarja akadályozni, hogy az asszony a házasságtörővel házasságra lépjen. A hillelíták, kik más okokat is, nemcsak a házasságtörést, elegendőknek tartanak a válás eszközzésére, nem engedik meg a szóban forgó kikötést, a mely az asszony becsületét meggyanúsítja.

Fontos kérdés, hogy az olyan válás, a mely a követelt ok nélkül lett végrehajtva, érvényes-e? Ezt a kérdést a tanak fel sem vetik, nyilván azért, mert ilyen eset nem fordulhatott elő. A házasságot a két nagy iskola fennállása idején polgári jelentőségéhez mérten csakis törvényszék bont-

¹⁾ Ugyanott, továbbá j. Gittin vége (50d): וְהָאֵתְנִי מִשּׁוּם בֵּית שְׁמַאי אֵין לִי אֵלָא הַיּוֹצֵאת מִשּׁוּם עֵרָה מִנֵּין הַיּוֹצֵאת וּרְאֵשָׁה פְּרוּעַ וְצַדִּיקָה מְפֹרָשִׁין (הַיּוֹצֵאת שְׁיֹצֵאת) helyett). Feltűnő a hillelita hitelesítői, mert a közönséges sammaíta nézetnek ellentmond és ezzel kiegyenlíteni iparkodnak.

²⁾ Gyanússá válik a barajta már az által is, hogy a nőnek ugyanazon vétkeit Méir, tehát egy hillelita, említi válóok gyanánt. A férfiaknak feleségeikkel szemben tanúsított magatartásának jellemzésében egyebek közt ezt mondja: „Bűnös az, ki tűri, hogy felesége kijár, haja nincs betakarva, a piacon fon, hónalja nyitva van és az emberekkel fürdik“ (Gittin 90 a; Tósz. Szóta 5, 9, 302 Zuck.; Num. r. 9, 12 folio 53 a Vilna). Az utolsó bűnhöz, mely a talmudnak megfoghatatlannak tűnik fel, v. ö. Ploss-Bartels, Das Weib, 9. kiad., Leipzig 1908, I. 531 (a japániaknál a fürdés ma is közös).

³⁾ הַמְּנִישׁ אֶת אִשְׁתּוֹ וְאֵתֵר לָהּ הָרִי אֶת מִיתָתָא לְכָל אָדָם אֵלָא לְפִלוֹנִי ר"א. A vitázók a galíleai Jósze, Tarfon, Eleázar ben Azarja és Akiba, kik Eliezert halála után megcáfolják (tósz. Gittin 7, 1, 333, 17; b. Gittin 83a). אֵלָא לְפִלוֹנִי (lásd Gittin 82a) elliptikus kifejezés, melyet מִיתָתָא אֵי szavakkal ki kell egészíteni.

hatta fel, a mely az aktust megfelelő ok nélkül nem végezte. A kérdést először Pápa 4. századbéli babylóniai amóra veti fel: „Érvényes-e a válás, ha erre sem házasságtörés, sem más ok jogot nem adott?” Rába igenlő választ ad¹⁾. Ez, úgy hiszem, nem a régi nézet. Mint láttuk, a válóok feletti kontroverziával még két más kontroverzia függ össze; az egyik a „régí válólevél” kérdéséről és a másik arról, hogy kell-e új válólevél abban az esetben, „ha a férj a feleségével a válás megtörténte után egy szállóban hált meg?”²⁾. A sammaíták, mint a pal. talmud világosan mondja, mindkét esetben nézetüket a válóokra alapítják. Minthogy válás csupán házasságtörés esetén van helyén, nem kell attól félni, hogy a férj a gyűlölt asszonyhoz ismét közeledett volna. Ez a következtetés csak akkor van helyén, ha a nem igazolt válás utólag sem érvényes. Ellenkező esetben lehetséges az is, hogy a férj előkészített egy válólevelet abban a reményben, hogy vele sikeres kísérletet tesz.

Az igazolatlan válás utólagos érvénytelensége mellett szól még a következő hely: „Miért mondták azt, hogy a férj nem veheti vissza az olyan asszonyt, kítől rossz híre miatt vált el? A következő okból: Ha ugyanis valaki feleségét rossz híre miatt elbocsátja és ez máshoz megy férjhez és gyermeket szül, utólag azonban kiséül, hogy a vád hamis volt, és ezután a férj így szól: „Ha ezt tudtam volna, 100 mánáért sem váltam volna el feleségemtől,” akkor a gyermekek fattyúk és a válólevél érvénytelen”³⁾. Látjuk ebből, hogy a szabályszerűen adott válólevél is érvénytelen, ha a férj a válásnál rosszul volt értesülve, annál inkább áll ez oly

¹⁾ Gittín 90 a.

²⁾ Fent 28.

³⁾ Tósz. Gittín 4, 3 (327, 15): איזהו נדר וכו' ר' אליעזר אומר בזה לא יחזיר מפני תקון העולם וכו' שהמוציא את אשתו משום שם רע ונשאת לאחר וילדה ואחר כך נמצאו דבריו בדאין אמר אלו הייתי יודע שהדברים בדאין אפילו אדם נותן לי באשתי מאה מנה לא הייתי מנרצת נמצא הולד מסור והנט בטל . . . שהמוציא את אשתו משום נדר וכו' נמצא נט פסול והולד מסור. ר' אלעזר בר' יוסי אמר וכו' שלא יהו בנות ישראל פרוצות בעריות. (V. ö. misna 4, 7 és j. e. h. 46a; Halák. Gedólót ed. Venezia 84d és 85a).

esetről, midőn a válás egyáltalában nem volt megengedhető. Továbbá meggondolandó, hogy a két iskola vitájának nem igen volna értelme, ha a válólevél utólag minden ok nélkül is érvényes lenne¹⁾. Mindkét iskola okadatolást követel és éppen ebben tér el tőlük Akiba, a ki a váláshoz okot egyáltalában nem tart szükségesnek. Azt állítjuk a felhozott okok alapján, hogy mindkét iskola minden válást, a mely elégséges ok nélkül eszközöltetett, jogérvényesnek nem tekintett. Mint alább látni fogjuk, Máté evangéliuma jelen alakjában ugyanazon az állásponton áll. Már Tertullianus, ki a talmudról mit sem tudott, az evangélium illető helyét ebben az értelemben magyarázta²⁾.

Mielőtt a két legrégibb iskola vitáit a házasság felbontásáról elhagyjuk, konstatáljuk még, hogy itt nem pusztán iskolai véleményekről van szó, hanem gyakorlati döntésekről az élet számára. Mindkét iskola adott esetben döntéseit saját nézete szerint hozta. Ez többször világosan ki van mondva. „Ámbár a sammaíták és hillelíták a házassági jog hat főpontjára nézve eltérő véleményen voltak, mégis összeházasodtak“³⁾. A leghevesebb és legtovább tartó harc a levírátus házasság (צרות) körül folyt. A mi már most az általános gyakorlat kérdését illeti, úgy látszik, hogy a papok ebben a pontban a Hillel véleményét, a mely a babylóniai volt, követték, míg a sammaíták a samaritanusokkal egyeztek⁴⁾. Ez utóbbi körülmény annak bizonyítékául vehető, hogy legalább Palesztinában a régibb gyakorlat a sammaíta volt. Feltehető talán az is, hogy a hillelita nézet a zsidó

¹⁾ Nézeteltéréseket לבתהלה és בדיעבד-ről ezeknél a régi iskoláknál általában skeptikusan kell fogadni.

²⁾ Lásd alább 46.

³⁾ Jeb. 1, 4 (Eduj. 4, 8): ואעפ"י שאלו פוסלין ואלו ממשירין לא נמנעו ב"ש לישא נשים מב"ה ולא ב"ה מב"ש. Tósz. Jeb. 1, 10, 241, 23: ואעפ"י שנחלקו ב"ש כנגד ב"ה בצרות ובאחיות ובספק אשת איש ובגט ישן ובמקדש בשוה פרוטה ובמגרש את אשתו ולנה עמו בפונדקי לא נמנעו ב"ש וכו' (bővebben j. Jeb. 3 a).

⁴⁾ Tósz. és Jerusalmi i. h. és b. Jeb. 15 a. Tarfon sammaíta volt, a kérdéses pontban azonban a hillelitékkal tartott, Pap volt (Frankel,

nemesség nézete volt, a mely, mint ismeretes, Babylóniában székel, míg a sammaíta nézet a népies palesztinai nézet volt.

A bibliai korban, mint fent láttuk, a férjnek joga volt, hogy feleségének hűtlenségét megbocsássa. A talmud szerint azonban a házasságtörés minden kontroverzia nélkül kényszerítő válóok¹⁾. Ez annyira magától értetődő volt, hogy az a kérdés, vajjon a férj hűtlen feleségét megtarthatja-e? tudtommal sehol diskusszió tárgyává nem tétetett. Még a violált vagy elcsábított nő, kit a bűnös férfi a mozaikus törvény szerint elvenni köteles és soha el nem bocsáthatja, „nem tartható meg, ha házasságtörést követett el“²⁾. Époly magától értetődőnek tartja a talmud azt, hogy a házasságtörő a bűnös asszonyt elválása után sem veheti el³⁾. Sőt ha el is vette, kényszerítik, hogy újból elváljon tőle⁴⁾. Más férfi azonban a házasságtörést elkövetett nőt elvehette, habár ezt erkölcsileg megbélyegezték⁵⁾. De oly nőről, ki hírbe jött, az van mondva: elvehető⁶⁾. Midőn a hillelita nézet a házasság felbontásáról már általában el volt fogadva, az elvált nő leányain mégis folt volt, a mint hogy a válást a hozzávaló feltétlen jog dacára helytelenítették⁷⁾.

המשנה, 103. lap). Másképp magyarázza Tarfon magatartását Büchler Adolf élelészű cikkében a halákai praxisról (Bloch ünnepi írat, héber rész, 22, 1.), hol a צרת הבת kérdését is behatóan tárgyalja.

¹⁾ Szóta 1, 5; 3, 1; 4, 2; Nedárím végén: דאומרת טמאה אני לך. Lásd a következő jegyzeteket.

²⁾ Ketub. 3, 3: (האונם והמפתה) נמצא בה דבר ערוה... אינו רשאי. Josephus, Archäologia IV, 8, 23: „nincs joga, hogy tőle elváljon, hacsak nem adott neki a nő erre nagy okokat, melyek ellen szót nem emelhet“ (Ritter, Philo und die Halacha, 79. köv.).

³⁾ Fent 26, 3. j. és 33, 1. j.

⁴⁾ Jeb. 2, 8: הנטען על אשת איש והוציאוה מתחת ידו אעפ"י שכנס. Lásd b. Jeb. 24b—25a és még Ket. 7, 6. 7.

⁵⁾ Fent 27, 2. 4. és 28, 2.

⁶⁾ Szóta 27a: אמר שמואל ישא אדם דומה [שמלעיון עליה שהיא מונה]... תניא נושא אדם דומה... והלכתא ישא אדם בת דומה ואל ישא דומה V. ö. Kodex Hammurabi 132 §.

⁷⁾ Ned. 9, 9: כך היא וסתו של פלוני לנרש את נשיו ועל בנותך יהו: אומרין בנות גרושה הן וכי מה ראת אמן של אלו להתגרש.

Miután Eliezer halálával (100 után) az utolsó hajthatatlan sammaita a szintérről letűnt és Akiba emelkedésével a hillelita iskola egyeduradalomhoz jutott, a válóokról szóló vita, a legfontosabb a házassági jogban, elvesztette jelentőségét. Ehhez képest misnánkban, a mely Akiba és tanítványainak terméke, ez a vita a válásról szóló traktátusnak csupán a végén jelenik meg, a mint hogy a sammaiták és hillelitáknak a válólevélről szóló vitái szintén csak az utolsó fejezetben mintegy függelékképpen adatnak. A házasság felbontásának egész problémáját a reánk maradt összes haláka- és midrásgyűjtemények Hillel tana szerint tárgyalják. A válást egyre könnyítették, több esetben pl. súlyos testi hibák vagy elviselhetetlen foglalkozás miatt, a férjet a törvényszék a válásra kényszerítette¹⁾. A kényszer abból áll, hogy a férjet alkalmas eszközökkel a beleegyezésre rábirják. Alakilag tehát a férj a válólevelet önként adja. Az egész válási jog előadása vizsgálódásunk keretébe nem tartozván, megelégszünk egy általános utalással a talmudi házassági jog kompendiumaira²⁾. Csupán azt jegyezzük még meg, hogy az új határozatok a házassági jog fejlődésében haladást jeleznek, a minthogy a modern európai törvényhozások, mint már a bevezetésben említettük, másfélezer év után a kánoni jog rendelkezései ellen a zsidó válási jog álláspontjára helyezkedtek.

c) Philo és Josephus.

Philo és Josephus a házasság felbontását nem tárgyalták ugyan önálló problémakép, mint a talmud, alkalmilag azonban nézetüket egész világosan juttatták kifejezésre.

Philo a Mózes V. 24, 1—4 verseiben foglalt törvényt a következő szavakkal reprodukálja: „Ha a férjétől bármely okból elvált nő³⁾ máshoz ment férjhez és ismét férj nélkül van, akár meghalt a második férj, akár él, nem szabad

¹⁾ Ket. 9, 7 és máshol (fent 21, 1).

²⁾ Maimóni, Isut 25; Eben ha-Ezer 139 (válóok a nő meddősége is, a férj erkölcsi hibái stb.). Ujabb munkák Frankel, Duschak és Billauer (68 kövv.).

³⁾ καὶ ἂν ᾖ τὴν πρώτην πρόφασιν.

első férjéhez visszatérni. Az a férfi, ki az ilyen nővel ismét házasságra akar lépni, a két legnagyobb bűnt követi el: a paráznaság és kerítés bűnét¹⁾. Mert ily újból való egyesülés okot szolgáltat mindkét fél ellen a halálos vádra; a férfi viselje tehát a büntetést a nővel együtt²⁾.

Philo e szerint Híllél álláspontján áll, mely szerint a válás „bármely okból“ eszközölhető³⁾. Az elvált házaspár újból való egyesülésére a mózesi törvény nem szab világosan halálbüntetést és ezt a talmud sem ismeri. De következtethető a törvény ezen szavaiból: „mert utálat az az Örökkévaló előtt és ne ejtsd bűnbe az országot“. Jeremiás 3, 1 is azt mondja az elvált és közben más férfié volt nőről: „Visszatér-e férje hozzá? Nem fertőztetnék-e meg ez által az ország? Te pedig paráználkodtál sok baráttal és vissza akarsz hozzám térni?“ Elvált házaspár újból való egyesülését ezen nyilatkozatok szerint hallatlan, az országot megszenségtelenítő bűnnek tekintették⁴⁾, és ezért egész jól képzelhető, hogy a szadduceus törvénykönyv, melyet nagy szigor jellemzett, a házaspár újból való összekelését mindkét fél halálával sújtotta. Philo ezt a törvényt a szadduceusok ezen papi törvénykönyvéből vehette. Ugyanebből a törvénykönyvből eredhet Philonak egész házassági törvénye, a mely a talmuddal több pontban ellenmondásban áll. Philo szerint a főpap csakis papi nemzetségből származó szűz leányt vehet feleségül⁵⁾. A talmud törvénytudósai többségének nézete az, hogy a vegyes

¹⁾ μοιχείαν τε καὶ προγαγαίαν.

²⁾ De legibus spec. c 5 II 308 Mangey.

³⁾ Így helyesen Ritter, Philo und die Halacha, 70, n. 1, ki II 313 elej.: „μηδεμίαν ἀπαλλαγῆς πρόφασιν ἀνευρίσκοντες“ mondatból még azt következteti, hogy πρόφασις-t követeltek. Mint fent (30. köv.) kimutattuk, a híllélíták is követeltek okot, az „étel odaégetése“ csak a vitafél velős kifejezése és bizonyára nem veendő egészen szószerint. Az értelme az, hogy a válóok bármely körből vehető.

⁴⁾ Midrás Tannáim 156. lap a következő megjegyzést teszi: „Ha az elvált nő az országot tisztátalanná teszi és a Sekinát (Istent) távozásra bírja, annál inkább bálványimádás, fajtalanság és vérontás.“ Az „ország bűnbe taszítása“ a legsúlyosabb bűnöket jelzi.

⁵⁾ II 229 (Ritter 79 kövv.). Lásd alább 61. l.

házasság zsidók és pogányok között nem bibliai tilalom¹⁾; Philo ellenben azt tanítja: „Idegen nép tagjaival sem szabad házasságot kötni“²⁾. A legfeltűnőbbek azonban Philo következő szabványai: „Ha valaki hajadon nön férje halála vagy a férjtől való elválás után erőszakot tesz, akkor a halálbüntetés alól mentes ugyan, de a törvényszéknek határozni kell arról, hogy az illetőt pénz- vagy botbüntetés (flagellatio) érje-e?“³⁾. Továbbá parázna nőkről: „Nálunk hetára életben sem maradhat, hanem ilyenre halálbüntetés van kiróva“. „Parázna nőt a szentírás szava szerint az állam nem tűr; szégyen és kár és nyilvános szégyenfolt gyanánt megkövezendő“. „Az állam nemcsak a parázna nőt üzi ki, hanem az ilyenektől származó gyermekeket is“⁴⁾.

Ritter már konstatálja, hogy az erőszakos megbecsteletés és a parázna nőkről szóló törvény sem a bibliában, sem a talmudban nem található és azt gyanítja, hogy Philo szemei előtt az alexandriai törvényszék rendelkezései lebegtek⁵⁾. Ezen feltevés ellen szól mindenek előtt a hivatolt „Írás és állam“, a mi Alexandriára semmikép sem illik. Egyébiránt pedig még bizonyítani kellene, hogy az alexandriai zsidó törvényszéknek — a Ptolomeusok uralkodása koráról van szó — jogában állott halálbüntetéseket kiróni. Sokkal közelebb esik az a feltevés, hogy Philo a szadduceusok eltűnt törvénykönyvéből (ספר גזרתא) merített, mely szerint Philo korában a zsidó államot tényleg kormányozták és a mely nagyjában a pentateuchus törvényeit foglalta magában. A szóban forgó eltérések a mózesi törvényektől papí törvénykönyvnél, a mely a származás tisztaságára nagy súlyt vetett, jól érthetők.

Josephus a válasról az Archäológia következő két helyén nyilatkozik.

„A papoknak Mózes a szüziességet kétszeresen a szívükre

1) Abóda zára 36 b.

2) II 304 (Ritter 71).

3) II 310 (Ritter 90).

4) II 48, 308, 261 (Ritter 91).

5) 90. 1. V, ö. 70, 1. j.

kötötte. Jelesül megtiltotta nekik, hogy oly nőt vegyenek feleségül, kik előzőleg megadták magukat, kik rabszolgák vagy foglyok voltak, kik üzletekben vagy vendéglőkben alkalmazva voltak, vagy a kik előbbi férjeiktől valamely ok miatt eltaszítottak¹⁾. „Ki törvényes feleségétől valamely ok miatt (ilyen okok pedig különféleek lehetnek) el akar válni, írásban adja feleségének, hogy jövőben nem tart többé igényt reá. Ez által megkapja a szabadságot, hogy más emberhez férjhez menjen, a mi különben nincs megengedve²⁾).

Mint látjuk, Josephus szintén Híllél iskolájának nézetét vallja, még pedig tudatos ellentétben a sammaíta iskola nézetével, mert külön kiemeli, hogy „sokféle válóok” lehetséges. De azért Josephus is csupán a nő erkölcstelen viselkedését tartotta a válás igazságos és kötelező okának. Ez a felfogás kicsillámlík saját válásának elbeszéléséből. Josephus ugyanis Vita 76, 427 ezt mondja: „Ez időtájt elváltam feleségemtől, mert viselkedése nem tetszett, ámbár már három gyermek anyjává vált Nem sokára egy krétai született zsidó nőt vettem feleségül³⁾, igen nemes és tekin-

¹⁾ III 12, 2 § 276—77: Ἦν δ' ἱερέων καὶ διπλασίονα τὴν ἀργείαν ἐποίησε· τούτων τε γὰρ αὐτοὺς ὁμοίως τοῖς ἄλλοις εἶργει καὶ προσέτι γαμεῖν τὰς ἡταιρικυίας ἐκώλυσε, μήτε δούλην μήτ' αἰχμάλωτον γαμεῖν αὐτοὺς κεκώλυκε καὶ τὰς ἐκ καπηλείας καὶ τοῦ πανδοκεύεω πεπορισμένους τὸν βίον μηδὲ τὰς τῶν προτέρων ἀνδρῶν ἐφ' αἰσθηποτοῦν αἰτίαις ἀπηλλαγμένους. (277) τὸν ἀρχιερέα μέντοι οὐδὲ τεθνηκότος ἀνδρός ἡξίωσε γυναῖκα τοῦτο τοῖς ἄλλοις ἱερεῦσι συγχωρῶν, μόνην δ' αὐτῷ [δεδῶκε] γαμεῖν παρθένον καὶ τούτην φυλάττειν. (A befejező mondatra a 61. lapon még visszatérünk.) V. ö. Jébám 6, 5: תני ת"עב ת"ע"נשי תרתישי תניא כא תני יא.

²⁾ IV 8, 23 §. 253: γυναῖκος δὲ τῆς συνοικουσύης βουλούμενος διαζευχθῆναι καθ' αἰσθηποτοῦν αἰτίας (πολλὰ δ' ἂν τοῖς ἀνθρώποις τοιαῦτα γένοιτο) γράμματα μὲν περὶ τοῦ μηδέποτε συνελθεῖν ἰσχυρίζεσθαι. λάβει γὰρ ἂν οὕτως ἐξουσίαν συνοικεῖν ἑτέρῳ. πρότερον γὰρ οὐκ ἐφετέον. Erre a helyre a válólevél formulájának megállapításánál még vissza kell majd térnünk.

³⁾ Pap nem vehet el prozelita nőt (Kidd. 77 a). Simon ben Jóchai megengedi, hogy pap nőül vegyen oly prozelita nőt, ki 3 éves kora előtt tért a zsidó hitre (u. o. 78a lent). De Josephus Vita 76 azt mondja: „A papok nemzetsége vegyületlen és tiszta. Mert ki a papságban részes,

télyes szülők leányát¹⁾, ki, mint későbbi élete mutatta, tiszta erkölcsök által sok nő felett kivált²⁾). Ez idézet eleje és vége világosan mutatja, hogy Josephus eljárását neje erkölcstelen viselkedésével igazolja.

A törvény a válásra „sokféle okot” ismert ugyan el jogosnak, de a való életben mégis tisztán a nő erkölcstelen viselkedése tartatott elegendő válóoknak. Ez volt a nép jogi felfogása. Házasságtörésnél a férj Josephus szerint sem tarthatja meg az asszonyt. Josephus ugyanis azon törvény előadásánál, a mely azon esetről rendelkezik, melyben a férj a fiatal asszonyt azzal vádolja, hogy nem szüzen lépett a házasságba (Móz. V. 21, 13—21), a következőt mondja: „Ha az ítélet úgy szól, hogy a leány nem követett el hibát, akkor a vádló felesége maradjon és a férj elveszti a jogát, hogy tőle elváljon, ha csak nem adott neki nagy okokat, melyek ellen semmit sem szólhat³⁾”. Ritter az alá-

csak saját fajbeli nővel nemzhet gyermekeket”. (V. ö. még Arch. XI 5, 3 elején). Ploss, Das Weib, 9. kiad., I 680: „Az uralkodó osztály némelykor az endogamia, a törzsbeliiek közötti házasság mellett marad, hogy a nemes vér vegyületlen maradjon. Ez ez annyira fokozódhatik, hogy testvérek közötti házasságra kerül.” A papoknak szigorúbb házassági törvényeik voltak, mint azok, melyeket a nem papi írástudók számukra előírnak. Josephus ebben a pontban valószínűleg szadduceus volt.

¹⁾ Lásd Kiddusín 4, 4: Megvizsgálják az asszony családfáját a dédanyáig. Josephus hangsúlyozza (Vita 75), hogy Vespasianus parancsára elvett egy fogoly nőt, ki őt, miután ő szabad lett, elhagyta. Josephus azt akarja ezzel mondani, hogy mint szabad pap fogoly nővel nem élt házasságban (ez a törvény ellen lett volna, l. fent 37). Figyelemre méltó az is, hogy Josephus nem mondja, hogy ő ezt a fogoly nőt elbocsátotta (válólevéllel), hanem azt, hogy a nő őt elhagyta. De az is lehetséges, hogy ezzel csak igazolni akarja magát a tekintetben, hogy Vespasian parancsát nem szegte meg, mert a nő önként hagyta el.

²⁾ μετὰ ταῦτα ἡγαγόμην γυναῖκα κατωκηκυῖαν μὲν ἐν Κρήτῃ, τὸ δὲ γένος Ἰουδαίαν, γονέων εὐγενεστάτων καὶ τῶν κατὰ τὴν χώραν ἐπιφανεστάτων, ἥθει πολλῶν γυναικῶν διαφέρουσιν, ὥς ὁ μετὰ ταῦτα βίος αὐτῆς ἀπέδειξεν.

³⁾ Arch. IV 8, 23, § 247: Καὶ κριθεῖσα μὲν ἡ κόρη μὴ ἀδικεῖν συνοικεῖτω τῷ κατηγορήσαντι μηδενίαν ἐξουσίαν ἔχοντος ἐκείνου ἀποπέμπεσθαι αὐτήν, πλὴν εἰ μὴ μεγάλας αἰτίας αὐτῷ παράσχοι καὶ πρὸς ἃς οὐδ' ἀντειπεῖν δυνήθῃ.

huzott szavakat helyesen Ket. 3, 5-el magyarázta, mely szerint a törvény, hogy az alaptalanul vádolt nő egész életen át megtartandó, házasságtörés esetére nem érvényes. Ebből önként következik, hogy házasságot tört nővel a házaseletet Josephus szerint sem szabad folytatni. De Josephus talán más okokat is elismerendőknek tartott, mert különben a dolgot nevén nevezte volna. A nők tisztasági törvényeinek elhanyagolására is lehetne gondolni, vagy más, különösen papoknál súlyosan latba eső vétkekre.

3. A házasság felbontása az Újtestamentumban.

Az evangéliumok nyilatkozatai a házasság felbontásáról világtörténeti jelentőségűek, mert a jelenkori civilizált népeknél kereken másfélezer évig alkották a házassági jog alapját és részben mai napig mértékadók. Jelentőségükhöz mértén beláthatatlan terjedelmű irodalom foglalkozik velük, a mely az egyházatyákkal kezdődik¹⁾ és még sokáig nem fogja a végét járni. Nem zárkozhatunk el azon benyomás előtt, hogy csekély kivétellel az újabb kutatók is tudatosan vagy öntudatlanul többé-kevésbbé dogmatikai befolyás alatt állanak. A mi álláspontunk természetesen a pártokon kívül áll és teljesen semleges! Mi ezeket a szövegeket minden elfogultság nélkül vizsgáljuk, nem látván bennük mást, mint a zsidó nép szellemének megnyilatkozásait egy külső elnyomás és belső viszályok által meghasonlott, de felette jelentős korban. Előre bocsátjuk az illető szövegeket.

Szövegek.²⁾

1. Máté 5, 31. 32.

Ἐρρέθη δὲ ὅς ἂν ἀπολύσῃ τὴν γυναῖκα αὐτοῦ, ὁπω αὐτῇ ἀποστασίῳ. ἐγὼ δὲ λέγω ὑμῖν ὅτι πᾶς De mondva van: Ki elválíék feleségétől, adjon neki válólevelet. Én azonban azt

¹⁾ Lásd Ott 7. lap, 1. j. nevezett iratát.

²⁾ A görög szöveget Nestle E. ismert kiadásából vettük: *Novum Testamentum graece*, 3. kiad., Stuttgart 1901; a magyar fordításhoz felhasználtuk Luther fordításának a mai exegézis alapján való átdolgozását: Weiss B., *Das Neue Testament*, Leipzig 1909.

ὁ ἀπολύων τὴν γυναῖκα αὐτοῦ
παρεκτὸς λόγου πορνείας ποιεῖ
αὐτὴν μοιχευθῆναι, καὶ ὃς ἔαν
ἀπολελυμένην γαμήσῃ, μοιχᾷται.

nőt feleségül vesz, házasságot

mondom nektek: Mindenki,
ki feleségétől elválík, hacsak
nem paráznaság miatt, az
azt okozza, hogy a nő há-
zasságot tör; ki pedig elvált.

tör.

2. Máté 19, 3—10.

Καὶ προσῆλθον αὐτῷ Φαρισαῖοι
πειράζοντες αὐτὸν καὶ λέγοντες.
εἰ ἔξεστιν ἀπολῦσαι τὴν γυναῖκα
αὐτοῦ κατὰ πᾶσαν αἰτίαν, ὃ δὲ ἀπο-
κριθεὶς εἶπεν. οὐκ ἀνέγνωτε ὅτι ὁ
κτίσας ἀπ' ἀρχῆς ἄρσεν καὶ θῆλυ
ἐποίησεν αὐτοὺς καὶ εἶπεν ἕνεκα
τούτου καταλείψει ἄνθρωπος τὸν
πατέρα καὶ τὴν μητέρα καὶ κολ-
ληθήσεται τῇ γυναικὶ αὐτοῦ, καὶ
ἔσονται οἱ δύο εἰς σάρκα μίαν,
ὥστε οὐκέτι εἰσὶν δύο ἀλλὰ σὰρξ
μία ὃ οὖν ὁ θεὸς συνέζευξεν ἄν-
θρωπος μὴ χωρίζτω. λέγουσιν
αὐτῷ τί οὖν Μωϋσῆς ἐνετείλατο
δοῦναι βιβλίον ἀποστασίου καὶ
ἀπολῦσαι; λέγει αὐτοῖς ὅτι Μωϋσῆς
πρὸς τὴν σκληροκαρδίαν ὑμῶν ἐπέ-
τρεψεν ὑμῖν ἀπολῦσαι τὰς γυναῖκας
ὑμῶν ἀπ' ἀρχῆς δὲ οὐ γέγονεν
οὕτως. λέγω δὲ ὑμῖν ὅτι ὃς ἔαν ἀπο-
λύσῃ τὴν γυναῖκα αὐτοῦ μὴ ἐπὶ
πορνείᾳ καὶ γαμήσῃ ἄλλην, μοι-
χᾷται. λέγουσιν αὐτῷ οἱ μαθηταὶ
εἰ οὕτως ἐστὶν ἡ αἰτία τοῦ ἄν-
θρώπου μετὰ τῆς γυναικός, οὐ
συμφέρει γαμῆσαι.

és más nőt vesz el, az házasságot tör. Erre azt mondják neki.

És jöttek hozzá farizeusok,
próbára tették és szóltak:
Meg van-e engedve, hogy
az ember elváljon feleségétől
bármely okból? Ő pedig fe-
lelt és szólt: Nem olvastátok-e,
hogy a Teremtő kez-
dettől fogva férfi és nővé
csinálta őket, és szólt: „A-
zért elhagyja az ember atyját
és anyját és csatlakozik fe-
leségéhez, és ketten egy
testté lesznek?” Most már
tehát ezek nem két, hanem
egy test. A mit pedig Isten
összekötött, azt ember ne
válassa el. Erre mondják
nekik: Miért parancsolta hát
Mózes, hogy válólevelet ad-
janak és elváljanak? Ő
mondá nekik: Mózes meg-
engedte nektek, hogy fele-
ségeteiktől elváljatok, szive-
tek keménysége miatt; de
elejétől fogva nem volt így.
Én pedig azt mondom nek-
tek: Ki feleségétől elválík,
hacsak nem paráznaság miatt,

tanítványai: Ha az ember ügye így áll feleségével, akkor nem jó házasodni.

3. Márkus 10, 2—12.

Καὶ προσελθόντες Φαρισαῖοι ἐπηρώτων αὐτὸν εἰ ἔξεστιν ἀνδρὶ γυναῖκα ἀπολῦσαι, πειράζοντες αὐτόν. ὁ δὲ ἀποκριθεὶς εἶπεν αὐτοῖς. τί ὑμῖν ἐνετείλατο Μωϋσῆς; οἱ δὲ εἶπαν. ἐπέτρεψεν Μωϋσῆς βιβλίον ἀποστασίου γράψαι καὶ ἀπολῦσαι. ὁ δὲ Ἰησοῦς εἶπεν αὐτοῖς πρὸς τὴν σκληροκαρδίαν ὑμῶν ἔγραφεν ὑμῖν τὴν ἐντολὴν ταύτην. ἀπὸ δὲ ἀρχῆς κτίσεως ἄρσεν καὶ θῆλυ ἐποίησεν αὐτούς. ἕνεκεν τούτου καταλείψει ἄνθρωπος τὸν πατέρα αὐτοῦ καὶ τὴν μητέρα, καὶ ἔσονται οἱ δύο εἰς σάρκα μίαν. ὥστε οὐκέτι εἰσὶν δύο ἀλλὰ μία σὰρξ. ὁ οὖν ὁ θεὸς συνέζευξεν ἄνθρωπος μὴ χωριζέτω. καὶ εἰς τὴν οἰκίαν πάλιν οἱ μαθηταὶ περὶ τούτου ἐπηρώτων αὐτόν. καὶ λέγει αὐτοῖς. ὅς ἂν ἀπολύσῃ τὴν γυναῖκα αὐτοῦ καὶ γαμήσῃ ἄλλην, μοιχᾷται ἐπ' αὐτήν. καὶ ἔαν αὕτῃ ἀπολύσασα τὸν ἄνδρα αὐτῆς γαμήσῃ ἄλλον, μοιχᾷται.

el, az azzal házasságot tör; és ha a nő elválík férjétől és máshoz megy férjhez, akkor házasságot tör.

És jöttek farizeusok és kérdezték, meg van-e engedve az embernek, hogy feleségétől elváljon? próbára tevén őt. Ő pedig felelt és szólt hozzájuk: Mit parancsolt nektek Mózes? Ők pedig azt mondták: Mózes megengedte, hogy válólevelet írjanak és elváljanak. Jézus pedig szólt hozzájuk: Szívetek keménysége miatt írta nektek ezt a parancsolatot; de a teremtéskor férfinak és nőnek teremtette őket. Azért elhagyja az ember atyját és anyját, és ketten egy testté lesznek. Most már tehát ezek nem két, hanem egy test. A mit pedig Isten összekötött, azt ember ne válassza el. És a házban megkérdezték erről a tanítványok. És mondta nekik: Ki feleségétől elválík és más nőt vesz

4. Lukács 16, 18.

Πᾶς ὁ ἀπολύων τὴν γυναῖκα αὐτοῦ καὶ γαμῶν ἑτέραν μοιχεύει, καὶ ὁ ἀπολελυμένην ἀπὸ ἀνδρός γαμῶν μοιχεύει.

Mindenki, ki feleségétől elválík és más nőt vesz el, házasságot tör; és a ki férjétől elvált nőt vesz el, az házasságot tör.

5. I. Korintusok 7, 1—17.

Arra pedig, a mit nekem írtatok (azt felelem): Jó az embernek, ha nőt nem érint. De a parázñaság bűnei miatt minden férfinak legyen meg az asszonya és minden asszonynak a saját férje. A férj teljesítse kötelességét az asszonnyal szemben, de szintúgy az asszony is a férjjel szemben. Az asszony nem ura saját testének, hanem a férj; szintúgy a férj nem ura saját testének, hanem az asszony. Ne tagadjátok meg magatokat egymástól, hacsak nem időlegesen mindkettő beleegyezésével, hogy időtök legyen az imához és azután ismét összejöttek, hogy a Sátán kísértetbe ne vigyen benneteket önmegtartóztatástok hiányában. Ezt azonban elnézésből mondom, nem parancskép. Én azonban azt kívánom, hogy minden ember legyen olyan, mint én; de minden embernek megvan a maga tehetsége az Istentől, az egyiké ilyen, a másiké amolyan.

A nőtleneknek és az özvegyeknek pedig én mondom: Jó nekik, ha így maradnak, mint én is. Ha azonban nem önmegtartóztatók, házasodjanak meg, mert jobb házasodni, mint égni.

(10) Τοις δὲ γεγαυηκόσιν παρ-
αγγέλλω, οὐκ ἐγὼ ἀλλὰ ὁ κύριος
γυναικα ἀπὸ ἀνδρὸς μὴ χωρισθῆναι
— ἐὰν δὲ καὶ χωρισθῇ, μενέτω
ἄγαμος ἢ τῷ ἀνδρὶ καταλλαγῇτω
— καὶ ἄνδρα γυναικα μὴ ἀφιέναι.
τοις δὲ λοιποῖς λέγω ἐγὼ, οὐκ ὁ
κύριος· εἰ τις ἀδελφὸς γυναικα ἔχει
ἄπιστον, καὶ αὕτη συνευδοκεῖ οἰκεῖν
μετ' αὐτοῦ, μὴ ἀφιέτω αὐτήν. καὶ
γυνὴ ἥτις ἔχει ἄνδρα ἄπιστον, καὶ
οὗτος συνευδοκεῖ οἰκεῖν μετ' αὐτῆς,
μὴ ἀφιέτω τὸν ἄνδρα. ἡγίασται
γὰρ ὁ ἀνὴρ ὁ ἄπιστος ἐν τῇ γυναικί,
καὶ ἡγίασται ἡ γυνὴ ἡ ἄπιστος
ἐν τῷ ἀδελφῷ, ἐπεὶ ἄρα τὰ τέκνα

*A házasoknak azonban nem .
én parancsolom, hanem az Úr,
hogy az asszony ne váljon el
férjétől — ha pedig elvált,
maradjon férj nélkül, vagy
béküljön ki férjével — és hogy
a férj az asszonyt ne bo-
csássa el. A többinek pedig
én mondom, nem az Úr:
Ha testvérnek hitetlen fele-
sége van és annak tetszik,
hogy nála lakjék, ne bocsássa
el. És asszony, kinek hitetlen
férje van, és annak tetszik,
hogy nála lakjék, ne hagyja
el. Mert a hitetlen férj meg*

ὁμοῦν ἀκάρτα ἐστίν, νῦν δὲ ἅγια ἐστίν. (15) εἰ δὲ ὁ ἄπιστος χωρίζεται, χωρίζεσθω. οὐ δεδούλωται ὁ ἀδελφὸς ἢ ἡ ἀδελφή ἐν τοῖς τοιοῦτοις. ἐν δὲ εἰρήνῃ κέκληκεν ὑμεῖς ὁ θεός.

van szentelve az asszony által és a hitetlen asszony meg van szentelve a férj által, különben gyermekeitek tisztátalanok volnának, most pedig szentek. Ha azonban a hitetlen elvált, engedd el-

válni. A fivér vagy nővér nincs így esetekben kötve. Az Úr pedig békében hívott el bennünket. Mert mit tudod te, asszony, hogy férjed üdvözül-e általad? Vagy mit tudod te, férfi, hogy az asszony üdvözül-e általad? Mindenki, csak a mint az Úr osztályát adta, a mint Isten elhívta, úgy járjon. És így rendelem az összes községekben.

6. R ó m a i a k 7, 1—6.

Ἥ ἀγνοεῖτε, ἀδελφοί, γινώσκουσιν γὰρ νόμον λαλῶ, ὅτι ὁ νόμος κυριεύει τοῦ ἀνθρώπου ἐφ' ὅσον χρόνον ζῇ. ἡ γὰρ ὑπανδρὸς γυνὴ τῷ ζῶντι ἀνδρὶ δέδεται νόμῳ. ἐὰν δὲ ἀποθάνῃ ὁ ἀνὴρ, κατήργηται ἀπὸ τοῦ νόμου τοῦ ἀνδρός. ἄρα οὖν ζῶντος τοῦ ἀνδρός μοιχαλὶς χρηματίζει, ἐὰν γέννηται ἀνδρὶ ἐτέρῳ. ἐὰν δὲ ἀποθάνῃ ὁ ἀνὴρ, ἐλευθέρα ἐστίν ἀπὸ τοῦ νόμου τοῦ μὴ εἶναι αὐτὴν μοιχαλίδά γενομένην ἀνδρὶ ἐτέρῳ.

Vagy nem tudjátok-e (kedves) testvérek — mert olyanokhoz beszélek, kik törvényismerők — hogy a törvény uralkodik az ember fölött, a mig él. Az asszony a törvény által a férjhez van kötve, mig ez él; ha azonban a férj meghal, az asszony felszabadúl a törvény alól a férjet illetőleg. Ha az asszony a férj életében más férfié lesz, házasságtörő a neve; ha azon-

ban a férj meghalt, akkor felszabadúl a törvény alól, úgy hogy nem házasságtörő, ha más férfié lesz. Így vagytok ti is testvéreim, a törvény számára megölve Krisztus teste által stb.

Először sorban minden egyes helyet a textus receptus szerint önmagában vizsgálunk, kezdjük tehát Maté 5, 31. 32. verseivel.

Négy pont jön tekintetbe. 1. A válóok. 2. Újból férjhez mehet-e az elvált nő? 3. Szabad-e elvált nőt elvenni? 4. Szabad-e a férfinak, ki feleségétől elvált, más asszonyt el-

venni? A mi az első pontot illeti, világos, hogy a jelen szöveg a házasság felbontását nem tiltja meg mindenképen, hanem csupán korlátozza. λόγος πορνείας miatt a válást megengedi. Ez a kifejezés דבר ערוה (Móz. V. 24, 1) aequivalense ugyan, de alatta házasságtörés (nem már indecens viselkedés) értendő. Ezt a felfogást indikálja az összefüggés, a mely pontosan meghatározott, megfogható bűnt követel, a mint hogy az előző mondásnak is a házasságtörés a tárgya (5, 27—30). Ha azonban λόγος πορνείας kitételt az erkölcsiség ellen elkövetett minden hibára vonatkoztatjuk, akkor ez דבר ערוה másik magyarázatával egyezik, de nem változtat semmitsem az egész hely magyarázatán. Ha a férj az asszonyt az említett ok nélkül bocsátotta el, akkor a válás érvénytelen és az asszony ezután is férjes asszony marad. Ha már most új házasságra lép, akkor ő is, az új férj is házasságtörést követ el (2. és 3. pont). A férj, a ki feleségétől elvált, minden akadály nélkül köthet új házasságot, minthogy a férfi több asszonyt is vehet. Ez okból a 4. pont szemügyre sem vétetik. A szóban forgó hely jelen alakjában teljesen a sammaíta álláspontot képviseli, a mint fent (32) kifejtettük. A sammaíta nézet szerint házasságtörés illetve erkölcstelen viselkedés miatt elbocsátott asszonyt szabad elvenni, de nem olyan asszonyt, a ki valamely más ok miatt lett elbocsátva. Eszerint ezeket a szavakat: „és a ki elvált nőt elvesz, az házasságot tör“ csupán az utóbbi esetre szabad vonatkoztatni. A két mondat a legszorosabb összefüggésben áll egymással: Abban az esetben, midőn a férj „okozza, hogy az asszony házasságot tör,“ az új férj, ki elvette, szintén házasságot tör. Az általános „ki elvált nőt elvesz“ helyett így kellene állani: „ki ezt (azaz λόγος πορνείας nélkül) elvált nőt elveszi, az házasságot tör.“ De az abszolút: „ki elvált nőt vesz el“, ezt az értelmezést nem igen tűri.

Meggondolandó továbbá a következő. Az 5, 17—48 foglalt egész mondáscsoportban Jézus a bevezető szentencia értelmében, mely így hangzik: „Nem jöttem, hogy [a Törvény és Prófétákat] felbontsam, hanem hogy teljessé tegyem“, a mózesi törvényen túl akar menni, az egyes parancsolatokat

tovább akarja fejleszteni, hogy „a törvény legkisebb betűje és minden pontocskája megtörténjék“. Ez a szándéka világosan megnyilatkozik az ismétlődő bevezető formulában is. Hogy a törvény mikép legyen „teljessé“, a legtanulságosabban a helyünket megelőző mondás világítja meg. Ez így hangzik: „Hallottátok, hogy a régiekhez mondva van: „Házasságot ne törj“. Én pedig azt mondom nektek: Mindenki, ki asszonyra néz, utána való vágyakozással, az szívében már házasságot tört vele. Ha pedig jobb szemed bosszant, tépd ki“ (5, 27—30). Ha az evangélium szerzője a házasság felbontásáról csupán a sammaíta nézetet, a mely az akkori Palesztinában az igazi mózesi nézetnek tekintetett és a gyakorlatban az uralkodó volt, adta volna elő, akkor a pathetikus „Én pedig azt mondom nektek“, nem lett volna helyén. Hisz nem mondott mást, mint a mit az egész világ helyesnek tartott. Helyünkben e szerint valami rejlik, a mi a köznézetten túlment.

Nézzük most Máté második helyét.

A két iskola vitájának ismerete kicsillámlík már a kérdés felállításából: „Meg van-e engedve, hogy az ember feleségétől bármely okból elváljon?“ A két iskola épen Jézus korában virágzott és a farizeusok a népszónokot az egész világot foglalkoztató aktuális kérdéssel tették próbára, mint más alkalommal a főtörvény kérdésével¹⁾. Jézus első felelete a házasság felbontását feltétlenül megtiltja, második felelete a nő házasságtörésénél megengedi. Nézzük előbb a második feleletet. „Ki feleségétől elválík, hacsak nem paráznaság miatt, és más nőt vesz el, az házasságot tör“ (19, 9). Jézus itt a sammaíta álláspontot csupán a válóok tekintetében képviseli, a mennyiben ilyenül csakis a házasságtörést ismeri el, de eltér a sammaítáktól abban, hogy a férj házasságot tör, ha más nőt vesz el. Ez a monogámia álláspontja a férfi számára is. Kérdés csak az, vajjon a szóban forgó tilalom úgy értendő-e, hogy a férj egyáltalában nem vehet más feleséget, vagy pedig csak abban az esetben nem, ha feleségétől nem házasságtörés

¹⁾ Máté 22, 34 kövv. (Márk 2, 28; Luk. 10, 25.)

miatt, hanem valamely más okból vált el. Az élesezű Tertullianus helyünket az utóbbi értelemben veszi. Azt mondja: „A házasság jogilag fennáll, ha nem lett szabályszerűen felbontva. Ha pedig a házasság továbbra is fennáll, akkor új házasság kötése házasságtörés¹⁾. Következésképp interpretálja Jézus szavait: „Ki feleségétől elválk, nem ennek házasságtörése okából, hanem azért, hogy más nőt vegyen el, az házasságot tör“. Ez interpretációban a szóban forgó nyilatkozat az Akiba-féle vélemény ellen fordulna, mely szerint a férfi akkor is elválhat, ha nincs más oka és célja, mint az, hogy más nőt vehessen el; az ilyen válást semmisnek nyilvánítja, ellenben a sammaíta válóokot elismeri. De a hely ezen értelmezésben is ellenmondásban áll Máté 5, 31. 32-vel annyiban, a mennyiben ott a feleségét elbocsátott férfi házasságtöréséről új házasságkötés folytán nincs szó, sőt azon nyilatkozat, hogy a férj „okozza, hogy a nő házasságot tör“ ezt egyenesen kizárja.

De Tertullianus magyarázatát a szószerinti értelem nem tűri. „És más nőt vesz el“ nem jelenti azt, „hogy más nőt vegyen el.“ Az a kijelentés, hogy a férj új házasságkötés által házasságot tör, az egynejűség álláspontja, melyen sem a sammaíták, sem a hillelíták nem állanak. Hogy helyünk az új házasságralépést feltétlenül tiltja, a folytatásból is következik: „Erre azt mondják neki a tanítványai: Ha az ember ügye így áll feleségével, akkor nem jó házasodni.“ Ha mesterük azt gondolta volna, hogy a házasságtörő nőtől szabad elválni és azután más nőt elvenni, akkor a tanítványok szava:

¹⁾ Tertullianus, Adv. Marcionem IV, 34 (Ott 26 l.): dico enim illum conditionaliter nunc fecisse diuortii prohibitionem, si ideo quis dimittat uxorem, ut aliam ducat: qui dimiserit, inquit, uxorem et aliam duxerit, adulterium commisit, et qui a marito dimissam duxerit aequè adulter est. manet enim matrimonium quod non rite diremptum est manente [autem] matrimonio nubere adulterium est ita si conditionaliter prohibuit dimittere uxorem, non in totum prohibuerit, et quod non prohibuit in totum, permissit alias ubi caussa cessat, ob quam prohibuit . . . habet itaque et Christum adsertorem iustitiae diuortii iam hinc confirmatur ab illo Moyses ex eodem titulo perhibens repudium, quo et Christus: si inuentum fuerit in muliere negotium impudicum.

„nem jó házasodni“ értelmetlen lenne. Miért? A hilleíták a sammaítákkal való vitájukban ezt az argumentumot tényleg nem is használják, mert ez nem argumentum. Egész másképp áll a dolog, ha a válás és új házasságkötés feltétlenül tilos, akkor csakugyan „nem jó házasodni,“ mert házasságtörés esetén nem létezik semmiféle gyógyszer. A tanítványok megjegyzésére adott felelet nyilván a coelibatust ajánlja, minek ebben az összefüggésben szintén csak akkor van értelme, ha válás és új házasság egyáltalában nem lehetséges.

A mondás emez értelmezése mellett szól az első felelet is: „A mit Isten összekötött, azt ember ne válassza el,“ a mi csakis a házasság abszolút felbonthatatlanságát jelentheti. Ezt a nézetet reflektálja a következő mondás is: „Mózes megengedte nektek, hogy feleségeitektől elváljátok, szívetek keménysége miatt.“ Ha a válás a szív keménysége, akkor egyáltalában nem engedhető meg. Minden ellenmondás megszűnik és az egész hely összhangzóvá válik, ha ezt a négy szót „hacsak nem paráznaság miatt“ töröljük. Akkor helyünk Mózes törvényét azzal szigorítja, hogy a válást egyáltalában megengedhetetlennek nyilvánítja, a mi az „én pedig mondom nektek“ bevezető formulához jól illik. Már a kérdésben: „Meg van-e engedve, hogy az ember elváljon feleségétől bármely okból?“ a ritkított két szó interpoláció lehet. A felelet ugyaníis erre egyáltalában nem reflektál, az egész kérdés pusztán a válásnak általában való megengedhetősége körül forog. Ha a hivatolt két szót, melyek a „hacsak nem paráznaság miatt“ toldalékkal összefüggnek, kiküszöböljük, a kérdés és felelet teljesen síma. Kérdés: Meg van-e engedve a válás? Felelet: Nincs megengedve. Ellenvetés: Mózes azt parancsolja, hogy válólevelet adjunk? Válasz: Szívetek keménysége miatt. Tanítványok: Ha válás lehetetlen, nem jó házasodni. Mester: Hagyjátok.

De felfoghatjuk helyünket, habár nagyon mesterkélten, minden törlés nélkül is a házasság abszolút felbonthatatlansága értelmében, mint azt az ókori egyház tette. A kérdés felvetői, kik a „bármely okot“ említették, hilleliánusok voltak, kik a két iskola vitájáról kívántak véleményt, de egész vá-

ratlan, a sammaíta nézetet is elítélő feleletet kaptak. Ez a kitétel „hacsak nem paráznaság miatt“ csupán azt jelenti, hogy a férfi nem kényszeríthető, hogy hűtlen asszonnyal a házasság életet folytassa, de nem egyuttal azt is, hogy így esetben más asszonyt vehet.

A belső ellenmondás nézetem szerint csak úgy magyarázható, hogy Máté a házasság felbonthatatlanságát a sammaíta köznézettel összhangba akarta hozni. Ehhez alapos oka volt, mert a házasságot tört nővel a házasság életet, mint láttuk, nem volt szabad folytatni. A hangsúly nem a válás lehetőségén van, hanem a hűtlen asszonnyal való további együttélés tilalmán. A rabbinikus törvény, miszerint a férj a házasságtörést elkövetett asszonnyal házasság életet nem élhet, és az elválhatatlanság elve következetes eljárás mellett tisztán a *separatio* intézménye által egyeztethető össze. Ezt gondolhatta Máté, de csak az asszony számára, mert a férfi több nőt is elvehet, ezért mondja, hogy a férj válás esetén „azt okozza, hogy a nő házasságot tör,“ ha t. i. újból férjhez megy.

Bár hogy magyarázzuk Máté szóban forgó két helyét, megtartják sammaíta jellegüket, a mennyiben a házasságtörést valóokul elismerik. Az első hely korrekt sammaíta felfogás szerint értelmezhető, a másik legalább világosan reflektálja a két rabbinikus iskola kontroverziáját. Ez az iskolai vita csak a templom elpusztulása (70) előtt foglalkoztatta a lelkeket, mert 100 körül a sammaíták már le voltak győzve. Mindezek alapján az a véleményem, hogy Máté evangéliuma, a mely 75—100 között íratott, nincs interpolálva, hanem a szerző maga, ki valószínűleg levita volt és rabbinikus műveltséggel bírt¹⁾, összhangzásba akarta hozni Jézus hagyományozott nyilatkozatát a házasság felbonthatatlanságáról a sammaíta köznézettel. Innen ered a sammaíta színezet.

Márkus és Lukács nyilatkozatainak értelme felett nincs semmi kétség: a házasság mindkét fél számára felbonthatatlan.

¹⁾ Lásd Prot. Realencyclopädie XII 3. kiad. 428.

Ki válás alapján második házasságra lép, akár férfi, akár nő, házasságtörést követ el. Az ezen tétel mellett felhozott bizonyíték a rabbinikus irodalomban is található. Különbséget tesznek a mózesi és a Mózes előtti törvény között, rabbinikus műszóval: Izraél fiai (בני ישראל) és Nőé fiai (בני נח) között. Ezt a különbséget hangsúlyozza Jézus, midőn azt mondja: „de elejétől fogva nem volt így“ (Máté 19, 8) és „de a teremtéskor férfinak és asszonynak teremtetten őket“ (Márk 10, 6).

Nézzük a rabbinikus párhuzamokat.

„Jehuda ben Bethéra (2. század) azt mondta: Jób maga számára értelmezte (Jób 31, 2. versét): „Mí Isten része felülről és a mindenható birtoka a magaslatokból“ (ez azt jelenti): Ha Ádámnak járt volna tíz asszony, az Isten megadta volna neki, de csupán egy járt neki, így nekem is elég az én feleségem, az én részem“¹⁾. Lemecht gáncsolják, mert két feleséget vett (Móz. I. 4, 19), mint „a vízözön nemzedékének minden férfija“ és a második asszonyt paráznának nevezik²⁾. Elkánáról (I. Sámuel, 1. fej.) ezt mondják: „Mindezen dicséretetek után az van róla írva: „És két felesége volt“. Minek vett két feleséget?“ Azzal igazolják, hogy Channa, kinek nem volt gyermeke, maga kívánta, hogy férje egy második nőt vegyen³⁾. A többnejűség ezen általános rosszálása mellett még azt a világos nyilatkozatot találjuk, hogy noachida feleségétől egyáltalában nem válhatik el.

Mózes II. 2, 24 szavaihoz: „Azért elhagyja a férfi atyját és anyját és csatlakozik feleségéhez és egy testté lesznek“ először azt jegyzik meg, hogy noachida csak a házasság végrehajtása által jut az asszony birtokába⁴⁾. A testi egyesülés

¹⁾ Abót de R. Náthán ed. Schechter, 2. verzió, 5 a. Az értelmezés Jób 31, 1-ből indul ki. Jehuda b. B. talán azon a nézetten volt, hogy Jób az ősatyák korában élt (Széder Ólam 21. fej.; Bába B. 14 b. V. ö. Schwarz, תקות אנוש, héber rész, 1 köv.).

²⁾ Genezis rabba 23, 2, 222 Theodor.

³⁾ Pesz. rabb. 43, 181 b Friedmann.

⁴⁾ Szanhedrín 57 b lent (Jalkut I. 89 és Midrás Hagádól ed. Schechter 299): דתני ר' חנינא בעולת בעל יש להן נכנסה להופה ולא נבעלה: אין להן.

(Móz. I. 20, 3) a házasságot akkor is létre hozza, ha házasságkötés szándéka fenn sem forgott. Ezután folytatják: „És honnan tudom, hogy nincs számukra válás? Juda ben Simon és Chánan Jóchanan nevében: Vagy nincs náluk válás, vagy pedig kölcsönösen eszközlik a válást. Jóchanan azt mondja: felesége elválík tőle és visszaadja neki a vételár kétszeresét (*דופערה*). Chijja azt tanította: Ha pogány elbocsátotta feleségét és ez máshoz ment feleségül, ezután mindketten áttérnek a zsidó vallásra, akkor erre az elvált házaspárra nem alkalmazom a törvényt (Móz. V. 24, 4): „Az első férj, ki elbocsátotta, nem veheti vissza“, [mert a válás érvénytelen volt]. Acha Chanina bar Pápa nevében: Maleáki egész könyvében mindig az áll: „a s e r e g e k Istene“, csupán egyszer, ebben a mondatban: „mert gyűlöletes az elbocsátás, így szól Izraél Istene“ (2, 16) áll „Izraél Istene“, (ezzel az van mondva): nevem csakis Izraél számára erősíti meg a válást¹⁾. A palesztinai talmud szintén közli ezeket a mon-

¹⁾ Genézis r. 18, 5, 166 Theodor: ומנין שאין להם גירושין... בשם ר' יוחנן או שאין להם גירושין או ששניהם מגרשין זה את זה. אמר ר' יוחנן אשתי מגרשתו ונתנה לו דיפורין. תני ר' חיה גוי שגרש את אשתו... איני קורא עליו לא וכל בעלה הראשון אשר שלהה. בשם ר"ח ב"פ בכל ספר מלאכי בתים ה' צבאות וכן בתים אלהי ישראל שנא' כי שנא שלח אמר אלהי ישראל בביכול לא יחול שמו על הגירושין אלא לישראל בלבד. (Lásd Theodor e helyhez és Bacher, Agada d. Am. II, 524). j. Kiddusín 58c: דרי למדנו גוים אין להם קידושין, מהו שיהא להם גירושין... ר' חונה דצפרין או שאין להם גירושין או ששניהם מגרשין זה את זה... ר' שמאל בר נחמן כי שנא שלח וגו' בישראל נתתי גירושין לא נתתי גירושין באומות העולם... מלתיה דר' חיה רבה אמרה גוים אין להם גירושין דתני ר' חיה בן גוי [בן נח] שגרש אשתו וכו' מעשה בא לפני ר' והבשיר. Jóchanan nézetéhez, hogy „a (pogány) felesége elválík tőle és visszaadja neki a vételár kétszeresét“ nevezetes párhuzamot találok egy időszámításunk előtt 492. évben kelt egyiptomi házassági szerződésben. Ebben egyebek közt ezt olvassuk: „Te feleségeddé tettél engem és vételáromul $\frac{1}{10}$ debent adtál nekem. Ha téged mint férjemet elhagylak, akkor adok neked $\frac{1}{10}$ debent ahhoz az $\frac{1}{10}$ debenhez, melyet nekem vételárul adtál“ (idézi Reitzenstein, Liebe und Ehe im alten Orient, 33. lap). Jóchanan korában (800 évvel később) ez a szokás még élhetett. Ezek alapján a דיפורין olvasatot meg kell tartani és nem szabad Jastrow és Krauszszał (Lehnwörter II. 192) דיפורין-ra repudium javítani és tautológiának felfogni. דופערה a LXX-ben és a talmudban a menyasszonynak adott ajándékot (מחר) jelenti, a j. talmudban pedig a házassági szerződést (lásd Freund, Zur Geschichte des Ehegüterrechts 11, 3. j.).

dásokat és ezeken kívül még ezt a velős tételt adja: „Izraélnek megengedtem (Isten) a válást, a világ népeinek nem engedtem meg a válást“¹⁾. Gyakorlati kérdésről van szó, házasságjogi szabályokról prozeliták számára. Mint Pál, a rabbik is szabályozzák a házasság felbontását. Sűrűn eshetett meg pogányoknál, hogy a házasság az egyik fél „zsidózása“ miatt felbomlott. Egy megtörtént esetet csakugyan említenek. Egy pogány elbocsátotta feleségét és ez máshoz ment nőül. Az elvált házaspár I. Juda patriarcha (200 körül) Mózes V. 24, 4 ellenére megengedi az új házasságkötést egymással²⁾. A noachida kérdés első sorban a prozelita probléma. A főszabály, a pogány házasság felbonthatatlansága, ősi nézet volt; csak az volt kérdés tárgya, hogy ennek a szabálynak hol van a szentírásban a támpontja. Erről a 3. század írástudói közt nézeteltérések támadtak. Nem találják ugyan ezt a szabályt az Írás e szavaiban: „egy testté lesznek“ kifejezve, mert ezt a kitélt a talmudi szabály szerint, a mely יחד szót a férjhezmenetel műszavának tekinti, a házasságkötésre vonatkoztatják, de az egész diszkussziónak e bibliai helyhez való fűzése elárulja még, hogy ezt a kitélt valaha így fogták fel.

Jelenleg azonban szerencsére már nem vagyunk következtetésekre rászorúlva. Abból a héber iratból, melyet Schechter S. legujabban felfedezett és közrebocsátott³⁾ meglepő világosság esik az újtestamentum egész válási problémájára. Eddig hiányzott a válás feltétlen megtiltására a mózesi törvény ellenére a zsidó forrás. Most ez a forrás megvan és nincs többé szükségünk arra, hogy monogám népek idegen befolyását tételezzük fel⁴⁾. Az említett iratban a nemí kicsa-

¹⁾ Lásd az előző jegyzetet.

²⁾ Ugyanott. — Ket. 9 végén: Ha pogány zsidó lesz és felesége követi, házasságlevele (כתובה) érvényben marad.

³⁾ Documents of Jewish Sectaries. Volumen I: Fragments of a Zadokite Work. Edited from Hebrew Manuscripts in the Cairo Genizah Collection . . . with an English Translation, Introduction and Notes, Cambridge 1910.

⁴⁾ A házasság felbontásáról az újtestamentumban c. értekezésemben, melyet a Magyar Zsidó Szemle ez idei áprilisi füzetében tettem közzé,

pongás, mint a XII patriarcha Testamentumában és a Jubileumok könyvében, melyeket más, ismeretlen apokrifák mellett világosan idéz¹⁾, a tartalom fő alkotó eleme²⁾. A mi kérdésünk szempontjából azonban csupán három hely jön tekintetbe. „A kerítésépítők . . . két bűnbe esnek: paráznaságba, két asszonyt vevén életükben, holott a teremtnél az van mondva: „férfinak és asszonynak teremtette őket“; a Noé bárkájába jötteknél szintén az áll: „kettőnként jöttek a bárkába“. A fejedelemről az van írva (Móz. V. 17, 16.): „ne vegyen magának sok asszonyt“. De Dávid nem olvasta a lepecsételt tórát, a mely a frigylárában volt, mert Eleázár és Józua halála óta nem lett kinyitva“³⁾. Itt a legszigorúbb monogámia követeltetik és ezen szavakkal: „két asszonyt életükben venni“, a válás világosan feltétlenül megtiltatik. Ezen főhely mellett figyelmet érdemel még a következő két nyilatkozat: „Keresse mindenki testvére javát és ne cselekedjél hűtlenül senki felesége ellen, [vagyis] tartsa távol magát parázna nőktől, a mint a törvény követeli“⁴⁾. Akár paráznaság, vagy parázna nők (הזנות vagy הזנות) szót olvasunk, a hely értelme az, hogy nem szabad a feleségnek tartozó hűséget más nő vétele által megszegni. Még világosabban mutatkozik ez az értelem egy másik helyen⁵⁾: „Valamennyien

azon sejtésnek adtam kifejezést, hogy a házasság felbonthatatlansága népies zsidó felfogás volt (XXVIII. 122).

¹⁾ Schechter, Introduction XV. köv.

²⁾ 2, 1; 2, 16 (Sch. XXXIII. n. 4 és Lévi RÉJ LXI. 176, n 5); 3, 4 (RÉJ 177, n. 5); 3, 17.

³⁾ 4, 19—5, 4: בני החיץ . . . הם ניתפשים בשתים, בזנות לקחת שתי נשים בחייהם ויסוד הבריאה זכר ונקבה ברא אותם, ובאי התיבה שנים שנים באו אל התיבה, ועל הנשיא כתוב לא ירבה לו נשים, ודייד לא קרא בספר התורה. Ámbár áll és nem áll בחייהם. ההתום אשר היה בארון כי לא נפתח בישראל וכו'. בחייה, nincs kétség a fölött, hogy נשים-ra vonatkozik, mert a férfiakra vonatkoztatva, a mondatnak nem volna értelme. Minden egyéb (lásd Schechter XXXVI. és Lévi 180) a mi kérdésünkre nézve közömbös.

⁴⁾ 7, 1: ולדרוש איש את שלום אחיו ולא ימעל איש בשאר בשרו. Schechter (XXXIX. n. 36) hivatkozva 2, 16 és 4, 10-re להזיר מן הזנות. להזיר מן הזנות szót re emendálja.

⁵⁾ 8, 4—7: כל[מן] מורדים מאשר לא סרו מדרך בוגדים, ויתגללו בדרכי זנות ובהין רשעה ונקום ונסור איש לאחיו ושנא איש את רעהו ויתעלמו

ellenszegülők, mert nem hagyják el a hűtlenkedők útját és a parázna nők és a gonoszság jószágának és bosszúállásnak és a testvér elleni haragtartásnak és a felebarát gyűlöletének útjait tapossák és elfordúlnak feleségeiktől és vérfertőzést üznek.“ Iratunk oly szekta alapkönyve, a mely a házasságra vonatkozólag a köznézettől eltérő nézeteket vallott. Ha tehát ez a pártírat az ellenfeleknek paráznaságot vet a szemükre, akkor nem érthette alatta azt, a mit az ellenfél szintén elítélt. Ebből következik, hogy itt „paráznaság“ alatt a soknejűséget és „az asszonytól való elfordulás“ alatt a válást és „vérfertőzés“ alatt a testvér leányával való házasságot kell érteni — a házassági jog három vitás pontját. Feltűnő a bűnök felsorolásának sorrendje: első és utolsó helyen a feleség, a közepén pedig a felebarátí szeretet elleni vétség. Ez emlékeztet rabbi Méir mondására, mely szerint mindenki, ki nem méltó feleséget vesz el, öt tilalmat szeg meg: Ne légy bosszúálló, ne légy haragtartó, ne gyűlöld testvéredet szívedben, szeresd felebarátodat mint tenmagadat, és testvéred éljen veled¹). De ezt csak mellékesen jegyezzük meg. Teljesen biztos azonban az, hogy a cadokiták a házasság felbontását feltétlenül megtiltották és a bigamiát a férfinél is házasságtörésnek tekintették.

ולא יאיש בשאר בשרו ויגשו לזמה. B. szöveg, 19. l., 17—19. sor: סרו מדרך בוגדים, ויתעללו בדרכי זנות ובהון הרשעה וכיו ויתעלמו איש בשאר בשרו ויגשו לזמה. Sch. az A szövegben זנות szót a B szöveg szerint זנות-re emendálja. ויתעלמו helyett וימעלו vagy ויתעלמו-t akar olvasni (LXI. 33. j.), de ויתעלמו olvasatot a két szöveg megegyezése mellett Ézsaiás 58, 7 לא תתעלם is biztosítja. Lévi (RÉJ LXI. 189) ezeket a szavakat tiltott házasságokra magyarázza. De ezt csak זמה jelenti, nem pedig ויתעלמו איש. Az idézett ézsaiási vers alapján וימעלו בשאר בשרו olvasandó. שאר בשרו az összefüggés szerint a feleséget és nem a vérrokont jelenti. A midrás (Lev. r. 34 és Jalkut II. 492) az ézsaiási verset az elvált nőre magyarázza. זמה-hoz v. ö. Móz. III. 18, 17 és Ezekiel 22, 11. Szerzőnk ezzel a szóval minden bizonnyal a fivér és nővér leányával való házasságot érti (5. lap, 8. sor: ויש את בת אחיהו: (ואת בת אחיהו).

¹) Tószefta Szóta 5, 11; 302, 16: כל הנושא אשה שאינה היגנת לו: עובר משום חמשה לאוין לא תקם ולא תטר ולא תשנא את אחיך ואהבת לרעך במוד (ויקרא י"ט, י"ז, י"ח) וחי אחיך עמך (שם ל"ה ל"ט).

Mindkettőt röviden és velősen fejezik ki ezekkel a szavakkal „két nőt vesznek életükben“¹⁾. Ugyanezt a kifejezést Pál is használja: „Az asszony kötve van a törvény által, a meddig férje él; ha azonban a férj meghal, nőül mehet ahhoz, a kihez akar“²⁾. A bővebb párhuzamos helyen Pál még hozzáteszi: „Ha az asszony a férj életében más férfié lesz, házasságtörő a neve; ha azonban a férj meghalt, akkor felszabadul a törvény alól, úgy hogy nem házasságtörő, ha más férfié lesz“³⁾. Hogy a férfi házasságtörő, ha első felesége életében más nőt vett el, mit szerzőnk paráznasággal fejez ki, azt Pál nem mondja, és kérdés marad, vajjon Pál ebben a pontban a rabbik általános nézetét vallotta-e, vagy pedig a Márk. és Lukács-ét, mely utóbbival iratunk és a fent idézett agádikus mondás egyetértének. Ide tesszük újból még a többi helyeket, melyekből Pál nézetére következtetés vonható: „Jó az embernek, ha nőt nem érint . . . A nőtleneknek és özvegyeknek pedig én mondom: jó nekik, ha így maradnak, mint én is . . . A házasoknak azonban nem én parancsolom, hanem az Úr, hogy az asszony ne váljon el férjétől — ha pedig elvált, maradjon férj nélkül, vagy béküljön ki férjével — és hogy a férj az asszonyt ne bocsássa el . . . Ha asszonyhoz vagy kötve, ne akarj szabadulni; ha szabadúltál az asszonytól, ne keress asszonyt. Ha azonban házasodol, nem vétkeztél“⁴⁾.

Az elvált asszonynak Pál az új házasságralépést világosan megtiltja, a férfinél azonban csupán azt mondja, hogy az asszonyt ne bocsássa el, de nem azt is, hogy más asszonyt ne vegyen el. Ezt az utóbbit ajánlja ugyan, midőn azt mondja, „ha szabadúltál az asszonytól, ne keress mást,“ de nem tiltja meg. Pál e tekintetben a férfi és a nő között különbséget tett, a mennyiben a férfinak válás esetén az új házasságkötést megengedte. Pál e szerint a monogámiát csupán az asszonytól követelte és nem a férfitől is.

¹⁾ Így fogja fel helyesen Schechter XXXIV, n. 3.

²⁾ I Korint. 7, 39.

³⁾ Rómaiak 7, 3.

⁴⁾ I Korinthusok 7, 1. kk.

A válás, mint hangsúlyozza, az Ur tilalma (Mózes törvénye ellen) és ezért érvénytelen. A nő, a ki csupán egy férfié lehet, ugyanezért férje életében nem házasodhatik többé, a férjnek azonban, a ki több nőt is elvehet, az új házasságkötés elvált felesége életében is meg van engedve. A válás lehetetlenségétől eltekintve, Pál a farizeusok hivatalos nézetét vallja, nem Márkus és Lukács evangélistákét. De velük egyezik Máté ellenében a feltétlen válási tilalomra nézve, mert kivételt nem említ, illet tehát nem igen ismerhetett el.

Visszatérünk a cadokita irathoz. Mint már megjegyeztük, sok benne a közös a Jubileumok könyvével és a XII patriarcha Testamentumával, melyeket idéz is. Közös különösen a nemis bűnök elleni intés¹⁾. A Jubileumok könyve, a mely a pogányokkal való házasság bűnét oly sűrűn emlegeti és oly élesen kárhoztatja, ezen jellemvonása által papi körök termékének mutatkozik, melyeknél a törzs tisztasága az érdeklődés előterében állott. Jogosult ennek folytán, ha az új cadokita iratnak a Jubileumok könyvének interpretációjánál döntő szót juttatunk. A nő teremtésének elbeszélésére gondolunk, a mely a Jubileumok könyvében következőkép hangzik:

„És Isten szólt hozzánk: nem jó, hogy az ember egyedül legyen, csináljunk neki segítőt, ki olyan, mint ő. És az Úr, a mi Istenünk, álmat bocsátott reá, és ő aludt. És vette az asszonyt, bordái közepéből egy bordát, és ez az oldal az asszony eredete, bordái közepéből, és helyébe beépített húst és építette az asszonyt. És felkeltette Ádámot álmából... és hozta hozzá az asszonyt és ő megismerte azt és szólt hozzá: ez most csont az én csontomból és hús az én húsemból; ez az én feleségemnek fog nevezetni, mert az ő férjéből vétetett. Ezért férfi és asszony egy legyen, és ezért hagyja el a férfi atyájt és anyját és egyesüljön feleségével, és egy testté lesznek.“²⁾

¹⁾ Lásd pl. 22, 20 és 30, 7. 11—16.

²⁾ 3, 3—7 (Kautzsch, Apokryphen II 44). A folytatásban az emberpár teremtéséből a szülőnő tisztatlanságának időtartama van levezetve,

Ez lényegében a bibliai elbeszélés, de éles fül többet hal ki belőle. A ritkított szavak toldások a bibliai szöveghez és a férfi és nő összetartozandóságának éles hangsúlyozásai. Míg a biblia szövege szerint Isten a bordát előbb kiveszi és azután asszonnyá építi. addig a Jubileumok könyve szerint az asszonyt közvetlenül veszi ki, „bordái közepéből egy bordát.“ Hogy Ádám „feleségét megismerte“ és hogy e szavakat: „ez most csont az én csontomból“ stb. hozzá mondta, hiányzik a biblia szövegében. Különösen figyelemre méltó továbbá ez a feles mondat: „ezért férfi és asszony egy legyen“ és az az apró, de fontos változás: „ez az én feleségemnek fog neveztetni, és az ő férjétől vétetett,“ holott az eredeti szöveg csak azt mondja: „azért néembernek (אִישׁ) fog neveztetni, mert emberből (אִישׁ) vétetett.“ A Jubileumok könyve בְּיָמֵינוּ מִן הַיָּמִים לְקַחָהּ זֶה לְקַחָהּ זֶה mondatot בְּיָמֵינוּ מִן הַיָּמִים לְקַחָהּ זֶה לְקַחָהּ זֶה-re változtatta és a helybe azt magyarázta bele, hogy az asszony nem általában a férfi bordájából építettetett, hanem hogy minden egyes asszony saját férje bordájából építettetett. Ha az asszony teremtése ilykép történt, akkor a válás semmiképpen sincs megengedve. Bachrach a megbeszélt helyből tényleg kiérezte a válás tilalmát¹⁾. Ezen kifejtés, különösen pedig az új irat tanúsága alapján az asszony teremtésének szóban forgó előadásában a válás rosszálását látom.

A cadokita iratban a válás tilalmának forrását és a Jubileumok könyvében ennek Mózes II 2, 24-ből való levezetését találtuk meg. Ha még hozzávesszük az idézett rabbinikus nyilatkozatokat, akkor a válás evangéliumi tilalmának és az implicite bennefoglalt monogámiának eredetét nem fogjuk többé a zsidóságon kívül keresni²⁾. De az özvegy asszony

40 nap fiú és 80 nap leány születésénél. (Igy a rabbinikus törvény is). Ezért Ádám 40, felesége pedig 80 nap múlva hozatott a paradicsomba. „Mert a paradicsom kertje szentebb, mint az egész föld és minden beléje plántált fa szent“ (3, 12). „Szülőnő semmiféle szent dolgot ne érintsen és a szentélybe ne lépjen be.“ Papi irat.

¹⁾ Jóréach Lemoadim 49a idézve Schechter XXXVI, 3. jegyz. V. ö. még Introduction XVII és XIX.

²⁾ Krauß, Talmudische Archäologie II 54 (hivatkozással Thönes, Die chr. Ansch. d. Ehe, 114. lapjára) azt állítja, hogy az ifjú keresztény-

házasságának rosszalása nem zsidó eredetű. Feltűnő, hogy ez a syr egyházban kodifikált nézet¹⁾ a zsidó Babyloniában visszhangot kelt, a mennyiben a 4. és 5. század jogtudósai nagyon erőlködnek, hogy a bibliából bebizonyítsák azt, hogy az asszony a férj halála által szabaddá lesz, vagyis hogy újból férjhez mehet²⁾. Ezt az idevágó bibliai nyilatkozatok alapján tulajdonképp magától értetődőnek kellett volna venni és Palesztinában tényleg annak is vették. A szomszédság folytán inkább indus mint római befolyásra kell gondolni³⁾. De ezt csak mellékesen említjük. A földologra nézve Márk és Lukács a cadokitákkal egyeznek. Ezt már a karaita Kirki-szani konstatálja, ki 937-ben írt „Kitáb al-Anvar val-Marakib“ című munkájában a cadokitákról azt mondja, hogy a biblia ellen a házasság felbontását feltétlenül megtiltják, és a nazarénusokról szóló fejezetben kiemeli a következőt: „Jézus a házasság felbontását megtiltotta, a mint azt a cadokiták megtiltják“⁴⁾.

Most még csak azt a kérdést kell elintézni, hogy a cadokita szekta régibb-e, mint Márk evangéliuma? Schechter⁵⁾ a szekta keletkezését 290 körülre (időszámításunk előtt) teszi,

ség az özvegy új házasságra lépésének tilalmát a rómaiaktól vette át, „kiknél univira azonos volt castissima-val és kiknél a secundae nuptiae-t maga a törvény ellenezte.“ De először még bizonyítani kellene, hogy az ifjú kereszténység az özvegy asszonyoknak megtiltotta, hogy újból férjhez menjenek. Az evangéliumok csupán az elváltakról beszélnek, még pedig csakis a másik házafél életében. Még Hermas IV 4, 1. köv. a házastárs halála után kötött második házasságot nem tekinti bűnnek (Ott 11).

¹⁾ Aptovítzer, Die syrischen Rechtsbücher, 22. 1. A kánoni és syr jog házasságtörés és varázslás miatt a válást megengedi (u. o. 63, 1. és 2. j.)

²⁾ Kiddusin 13 b.

³⁾ Indiában özvegy asszony mai napig nem mehet férjhez. Lásd általában Ploss-Bartels, Das Weib, 8. kiadás, I 691 és II 662.

⁴⁾ Schechter, Introduction XIX. Obadja Ispahani (Abu Isa) a házasságot szintén teljesen feloldhatatlannak nyilvánította.

⁵⁾ Introduction XII. Sch. helyesen indul ki ebből az adatból: „390 évvel azután, hogy Izraél Nebukadnecar kezébe ki lett szolgáltatva.“ Ez azonban, a mi kronológiánk szerint is kereken¹⁾ 190 (586—390) és nem 290. A XXII. s köv. lapon Sch. visszatér a kelet kérdésére és úgy vélekedik, hogy nincs biztos évszámunk a szekta keletkezésére.

Chajes¹⁾ 174—171-re, Lévi²⁾ és Bacher³⁾ többé-kevésbé távoli időbe, a templom elpusztulása előtt. Iratunk kronológiája eddigelé nincs ugyan kikutatva, de a „390 Nebukadnecar után“ a nagy szerep mellett, melyet a kronológia iratunkban játszik⁴⁾, szabatos keletnek tekintendő⁵⁾ és így belőle teljes biztossággal következik az, hogy e papok kiválása és tanaik megállapítása legalább is Jézus fellépése előtt történt.

Nem akarjuk ezzel azt állítani, hogy Jézus vagy az evangélista a házasság felbonthatatlanságáról szóló tanát a cadokita iratból vagy a Jubileumok könyvéből vette. A „tan“ azokban az időkben még nem hült le irodalommmá, hanem még élő képződmény volt, a mely az emberek szellemét és lelkét áthatotta. A különféle iratok szellemi áramlatok lecsapódásai ugyan, de az élet emberei nézeteiket nem ez iratokból, hanem inkább amaz élő forrásból merítették. A tan az irodalom dacára szóbeli volt, mint a rabbíknál. Ezekben a korokban általában nem szabad irodalmi kölcsönvételre gondolni, hanem élő irányokhoz való csatlakozásra. Az evangélista a házasság elválására nézve a cadokita papi szekta tanát tette magáévá, a mely nemcsak a farizeusok és szadduceusok tanával, hanem még Mózes törvényével is ellen-

¹⁾ Rivista Israelitica VII 205.

²⁾ RÉJ. LVI 171.

³⁾ ZHB. XV 17 k.

⁴⁾ Schechter XXIII kk.

⁵⁾ A misna (Gittin 8, 5) a valólevélben meg nem engedhető aerák közt felsorolja a méd (perzsa), a görög (seleucida) aerát és a templom felépítése és lerombolása aeráit. A להורבן הבית alatt itt bizonyára az első templom lerombolása értendő, mert a második templom lerombolása járatos aera volt (Abóda zára 9 a: כִּמְנָן וְאֵילָךְ צֵא וְחָשׁוּב כְּמֵה שְׁנֵי אַחֵר: 9 a). A misna tehát a templom fennállása korából származhatik (mi mellett „a templom felépítésének aerája“ is szól) és להורבן הבית Nebukadnecar aeráját jelölheti. De bármint is legyen, mindenesetre biztos, hogy iratunk Nebukadnecar aera szerint számít, melyhez a misna méd aerája jó analógia. Ha pedig a szekta Nebukadnecar aerát használt, nem keletkezhetett közvetlenül a templom elpusztulása előtt. A Széder Ólam 30. fej. (ed. Neubauer 66) Nebukadnecartól a templom elpusztulásáig $70 + 34 + 180 + 103 + 103 = 490$ évet számít (ugyanaz Abóda zára 9 a s máshol). Lásd a II. részt is a valólevél aerájának megbeszélésénél.

kezik. Mint a cadokiták, úgy Jézus hívei is mindenkinek, a farizeusoknak és szadduceusoknak egyaránt, paráználkodást vetettek szemükre. Midőn ezek csodajelt kívánnak, Jézus azt válaszolja: „Egy gonosz és házasságtörő nemzedék csodajelt kíván“ (Máté 12, 39; 16, 4. Márk 8, 12: ez a nemzedék). Az evangéliumok, egészen úgy, mint a cadokiták, a farizeusok és szadduceusok ellen egyaránt küzdenek: „Óvakodjatok a farizeusok és szadduceusok kovászatól“ (Mát. 16, 7. 12; Márk 8, 15). Mindkét szekta erősen hangsúlyozza a felebaráti szeretetet, bár az ellenség szeretetét a cadokiták nem követték¹⁾. A házasság elválásának feltétlen megtiltása világos ellentétben a Törvénnyel csak papi körökben keletkezhetett. Csak így érthetjük meg.

A következő körülményeket kell tekintetbe venni. Az elvált nő a papi kaszt számára teljesen elveszett, mert pap ilyet nem vehetett el. Ezekiel Móz. III. 21, 7 ellenében a közönséges papoktól is azt követeli, hogy csakis szűzleányt vegyenek feleségül, de mégis megengedi nekik a papi özvegyeket. A papoknál a válást a farizeusok is megnehezítették²⁾, pedig a papi kaszt exclusivitása ellen több pontra nézve síkra szállottak³⁾.

Mint mindenben, úgy a házasságra nézve is, a papoknak

¹⁾ Margoliouth G. számomra jelenleg hozzá nem férhető két cikkben (második cikk „Journal of Theological Studies“ 1911. május) szóban forgó iratot keresztény eredetűnek állítja. De ebben az esetben nagyon feltűnő volna az, hogy nincs meg benne a feltámadás tana, a mely az evangéliumokban főpontot alkot (Máté 22, 23—33; Márk 12, 18—27; Luk. 20, 27—38). Ellenben szadduceus szektánál ez a hallgatás természetes. Nem vallották a feltámadás tanát.

²⁾ Náluk az „összehajtott válólevelet“ (גט מקושר) hozták be (Bába B. 160 a és b), vagy legalább megtartották számukra.

³⁾ Kidd. 4, 6, 7: Meggyalázott nő (חללה) és izraelita férfi, izraelita férfi és prozelita nő, sőt prozelita szülők leánya is méltó a papsághoz. Gyakran idézett tétel: Az izraeliták leányai tisztító fürdők a profanizáltak (חללה) számára (Kidd. 64 a és párhuzamos helyek). Józsuá ben Gamala farizeus pap menyasszonyát, az özvegy Mártát, feleségül vette, ámbár közbe főpap lett (Szifra ed. Weiss 95 a). A papok az ilyen engedélyt, mint Josephus fent (37, 1) idézett nyilatkozatából kiviláglik, igen ritkán vehették igénybe.

eszménye a főpap: a reá vonatkozó szabályokban a papoknak a házasságra vonatkozó ideális nézeteit láthatjuk. A főpaptól pedig az egynejűséget követelték, legalább a misna Jóma 1, 1 nem tételezi fel, hogy második feleséggel is bírhatna¹⁾. Philo azt mondja, hogy a főpap oly szűz leányt vegyen feleségül, „ki semmiféle megállapodás szerint más férfinak nevét még nem viseli, habár szűz állapotban maradt is“. Philo ezután még különösen hangsúlyozza, hogy a szűz „papnő legyen papí vérből“²⁾. Az ideál tehát az endogamia volt, a mi az elvált nő pappal való új házasságkötésének lehetetlensége mellett a házasság felbontásának megnehezítésére és végül teljes megszüntetésére vezetett.

Még döntőbb kérdésünkre nézve az, amit Josephus Archäologia III. 12, 2 a főpap házasságáról mond. Ide íktatom újból a fent 37. lap már egyszer idézett helyet: „A papoknak Mózes a szűziességet kétszeresen a szívükre kötötte. Jelesül megtiltotta nekik, hogy olyan nőt vegyenek feleségül, kik előzőleg megadták magukat, kik rabszolgák vagy foglyok voltak, kik üzletekben vagy vendéglőkben alkalmazva voltak³⁾, vagy a kik előbbi férjeiktől valamely ok miatt eltaszítottak. A főpap elhalt férfi feleségét se vegye

¹⁾ Frankel, Grundlinien IX. lap.

²⁾ II 229 Mangey (Ritter 72 k.). Az utolsó követelés ellenmondásban áll a palesztinai írástudók nézetével, mely szerint a főpap prozelita leányát is elveheti. Frankel (Einfluß der palästinischen Exegese auf die alexandrinische Hermeneutik, Leipzig 1851, 160 lap) Philo világos nyilatkozatát exegetikai félreértésnek tekinti. Ez Ritter helyeslése dacára elutasítandó; a legelőkelőbb családhoz tartozó Philo a főpapokat illető gyakorlati házassági jogról kétségkívül jól volt informálva. Philo az érvényben levő jogot referálja, a palesztinai írástudók pedig saját exegézisüket. Ez az exegézis azon törekvés befolyása alatt állott, a mely a papok különállását lehetőleg korlátozni akarta.

³⁾ Ezt a két kategóriát a talmud tudtommal nem említi, de valami hasonló található a XII patriarcha Testamentumában IV. 23: „Leányaitokat táncosnőkké és közhölgyekké fogjátok tenni és összevegyültök a pogányok utálataival“. Reitzenstein, Liebe und Ehe im alten Orient, 13. lap: „Külön szerepet játszottak ellenben a táncos nők és pincérnők. Bor- és sörházakban zenével és tánccal mulattatták az ifjakat, ölelgették és megkoszorúzták őket“ stb.

el, a törvény csakis szűzleány elvételét engedte meg neki és ezt tartsa meg¹⁾). Ritter ehhez ezt jegyzi meg: „Az utolsó szavaknak semmi értelmük sincsen. Csak éppen a főpapnak ne legyen megengedve, hogy feleségétől elváljon? Mangey bizonyára eltalálta a helyeset, midőn (II 222, i. jegyz.) azt javasolja, hogy φυλάττειν helyett φυλέτην „törzsbeli“ olvassassék. Ezen olvasat szerint az következne, hogy Josephus is azon nézeten volt, hogy a főpap csak a papí törzsből házasodhatik.“ Fejtegetéseink szerint megmaradhatunk a hagyományos olvasatnál, mely szerint a főpap csupán egy nőt, még pedig szűzet vehet feleségül és ezt többé el nem bocsáthatja. A főpap kivételes állását a házasságra nézve, melyet a törvény statuált, a későbbiek egyre jobban kifejeleztették. Ha a farizeus írástudók a főpaptól bibliai alap nélkül az egynejűséget követelik, akkor ezt csakis mint egy régi intézménynek tett engedményt érthetjük meg. A főpap házasságának felbontásáról papí részről nem ismerünk nyilatkozatot, de ilyenek tekinthetjük Josephus, a pap farizeus nyilatkozatát. A főpapi házasság lebeghetett a származásukra büszke cadokiták szeme előtt, midőn az egynejűséget és ennek felbonthatatlanságát statuálták. „Az egész község szent.“ Ezt az elvet követve, a cadokiták a házassági törvény mellett a tisztasági törvényeket is szigorították²⁾, vagyis a legmagasabb követelményeket az összes hívőkre terjesztették ki. Demokratizálták a vallást, mint a farizeusok, kik a levitikus tisztasági törvényeknek alávetették magukat és egyéb megszorításokat önként magukra vállaltak. Ezen demokratizálásnak következménye az egynejűség és ennek felbonthatatlanságának kiterjesztése a főpapról az összes hívőkre, akár papok, akár nem papok. Ugyanezt cselekedte Jézus, midőn a monogámiát és a házasság felbonthatatlanságát

¹⁾ μόνην δὲ αὐτῷ δέδωκε γαμεῖν παρθένον καὶ ταύτην φυλάττειν. A mondatot Ritter (73. l.) szerint fordítottuk, de ő maga megjegyzi, hogy μόνην-t úgyis lehet felfogni, hogy (a főpap) csak egyet vegyen el. Ez talán helyesebb (l. fent 60, 1).

²⁾ Schechter ezen szekta törvényeit beható vizsgálat alá vette és érintkező pontokat talált a dositheusok törvényeivel (XXIII. kövv.).

mindenkitől kivétel nélkül követelte, minél a farizeusok által is elismert noachida törvényre támaszkodott. A megokolásban új csupán e megkapó fordulat: „Mit Isten összekötött, azt ember ne válassa el.“

Ezen fordulat kivételével minden található az újtestamentumon kívül is, úgy a dolog lényege: a házasság felbonthatatlansága, valamint a levezetés a bibliából a rabbinikus megokolással együtt, hogy t. i. ez volt a Mózes előtti törvény. Megtaláltuk a papságban azt a kört is, melyben a válás lehetetlenségéről szóló tan keletkezett. Ezen körülmények tekintetbe vétele után a synoptikusok egybehangzó értesítését — Lukács csupán az agádikus megokolást hagyta el — autentikusnak kell tartani és történelmi ténynek kell elismerni azt, hogy Jézus a válás feltétlen tilos voltát hirdette. Erre Pál is tanuul hívható fel. De az ő szavai I. Korint. 7, 10 és Rómaiak 7, 2 (fent 42—43) azt a benyomást keltik, hogy Jézus a monogámiát csupán a nőtől követelte és nem a férfitől is. Az utóbbi helyen Pál az asszonyról azt mondja: „házasságtörő a neve, ha férje életében más férfié lesz“, de a férjről hallgat. Ez azonban úgy is magyarázható, hogy Pálnak hasonlatához a férfire vonatkozó házassági törvényre nem volt szüksége. Súlyosabban esik a latba az első hely. Ennek maga a válás a tárgya és mégis csupán a nőről mondja: „ha elválík, maradjon férj nélkül, vagy béküljön ki férjével“, a férfiről pedig csupán azt: „az asszonyt ne bocsássa el“. Ha Pál azt gondolta volna, hogy az elvált férfi sem köthet új házasságot, akkor róla is azt kellett volna folytatólag mondania: ha pedig az asszonyt elbocsátja, maradjon asszony nélkül. Minden valószínűség szerint Pál a férfi és a nő válása közt különbséget tett. Az „Úr szava“ alapján elveszi ugyan a férfitől a válás jogát, de nem egyuttal az új házasságkötés jogát is. A férfi ugyanis több nőt vehet, az új házasságralépés tehát akkor sincs nála megtiltva, ha válása érvénytelen. Másképp áll a dolog a nőnél, a ki csupán egyetlenegy férfié lehet, következésképp a válás érvénytelensége folytán „férje életében más férfié nem lehet“. Pál házassági

törvénye, mint látjuk, általános formája miatt pontos jogi, rabbinikus nyelven szólva, halákai vizsgálatot nem visel el.

Mindenesetre Pál a mellett tanuskodik, hogy Jézus a házasság elválását megtiltotta. A kivételt „paráznaság miatt” Pál nem ismeri és ezzel Máté ellen Márk és Lukács verzióját erősíti meg, mit mi belső okokból bizonyítottunk.

III.

ÖSSZEFOGLALÓ VISSZAPILLANTÁS.

A férfi szuverén válójoga és a válás teljes lehetetlensége a házasság problémájának két polusa és az ezek közt fekvő fokozatok a válók tekintetében alkotják a válás történetét. Ilyen történetet az izraelita-zsidó népnél is találunk, de nincs egyenes vonalú fejlődés az egyik polustól a másikhoz, sem a házasság tetszésszerű felbonthatóságától a teljes felbonthatatlanságig, sem megfordítva. Találtuk ugyan a penta-teuchusban a férfi korlátlan válójogát és a papság egy részénél, valamint az evangéliumokban a válás feltétlen tilalmát, de ez utóbbi csupán muló jelenség, mellyel szemben a zsidó nép zöme elutasító magatartást tanúsított és a mi a földolog, a házasság felbonthatatlansága — a főpaptól eltekintve — soha mint törvény fenn nem állott. De a válásjogon belül sem mozgott a fejlődés egy irányban, mert egyrészt a nézetek a korok szerint különféleképp változtak, másrészt a nép különböző köreiben egyidejűleg is ellentétes áramlatok léteztek. Ha a főmozzanatokot, melyeket most kiragadunk, jól szemügyre vesszük, azt vesszük észre, hogy az órabbinikus törvény, amint azt legnagyobb képviselője, Akiba, megállapította, a válókra nézve az előttünk ismeretes legrégibb törvénnyel (Móz. V. 24, 1—4) teljesen megegyezik. A házasság felbontásának problémája évezredek tévelygés után visszatér a kiindulópontához — nevezetes jelenség az általános jogtörténetben.

Az ősi Izraelben, a férfinek, mint a legtöbb régi sémi

népnel, feltétlen válójoga volt, a vételár elvesztése mellett feleségét minden ok érvényesítése nélkül is elbocsáthatta. Sem Mózes törvénye, sem a próféták nem korlátozzák a férj ezen elbocsátó jogát és sehol sincs az kimondva, hogy a férj a válásnak okát tartozik adni. Ehhez mértén mindhárom helyen, hol a válólevél említve van, az áll, hogy a férj maga írja, illetve átadja a válólevelet¹⁾, községre vagy törvényszékre való minden célzás nélkül. A férj a nőt saját akaratából szabadon bocsátja, mint az úr a rabszolgáját. Mint a rabszolga felszabadítása, úgy a nő felszabadítása is magán cselekedet, melynél harmadik személy közbelépésére nincs szükség. A biblia tényleg mindkét aktust ugyanazzal a műszóval jelöli: *שלה* szabadonbocsátás. Ha törvényszéknek nem kellett közbelépni, akkor magától értetődik, hogy a férj a válást nem tartozott igazolni, hiszen hiányzott erre a kompetens fórum. A bibliában ritkább (a talmudban rendes) műszó a válásra *גרש* elűzés már egyszerű jelentése által is bizonyítja, hogy az ősi jog szerint a váláshoz sem törvényszék, sem okadatolás szükséges nem volt²⁾.

De, habár jog szerint a férj bármely okból válhatott, a rendes ok mégis az asszony hűtlensége volt. De ez a leg-súlyosabb vétség a házastársi kötelesség ellen sem volt kényszerítő ok a válásra; a férj megbocsáthatta és az asszonyt megtarthatta, már bekövetkezett válás esetében visszavehette. Ha azonban a nő közben más férfi felesége volt, a visszavétel törvényileg tiltva volt. Az elvált asszonyon folt maradt, de nem az elvált férjen. A válás anyagi oldaláról, a mely Hammurabi törvényében részletesen szabályozva van, Mózes törvénykönyve külön határozatokat nem ad. Bizonyára azért, mert a nő rendesen hozománnyal nem bírt és a vételár átengedésén kívül más kárpótlásra igénye nem volt.

A mozaikus törvény sajátja a válólevél intézménye, a

¹⁾ Móz. V. 24, 1—4 ; Ézsaiás 50, 1 ; Jeremiás 3, 8.

²⁾ Ez a jogfelfogás majdnem minden népnel létezett fajkülönbség nélkül. A nő kedvező állása, sőt nagyrabecsülése a régi Izraélben nem elleninstancia, mert élesen meg kell különböztetni az élő szokást az érvényben levő jogtól.

mely tudtommal egyebütt nem található. Hammurabi törvénye a válójog tekintetében a mozaikus joggal teljesen egyezik, mellyel a válóformulája is közös, de válólevelet nem ismer. Ezt nála nyilván a törvényszéki végzés képviseli. Az egyiptomi-zsidó katonai telep a külön válólevelet talán szintén nem tartotta szükségesnek, ha a válás a község vagy a törvényszék előtt történt. Legalább az asszuáni Papyrus G, a mely ily esetre provideál, válólevélről nem tesz említést. Minthogy a válólevelet maga a férj írja és adja át, a válás magán jellegét dokumentálja. A férj a válólevéllel bizonylatot állít ki a nőnek arról, hogy szabadon engedi és személye feletti jogairól lemondott.

Ebben képet adtunk, a töredékes hagyomány folytán természetesen hiányosat, a válás történetéről a régi Izraélben. Vajjon emelkedtek-e hangok már akkor a férj szuverén válójoga ellen, nem tudjuk. Ilyet először Ezra korában, 150 évvel a babyloniai fogság után, hallunk. Maleáki, az utolsó próféta, lángoló szavakkal ostromozza a válást, az ifjúkori hitves ellen elkövetett hűtlenséget. Bár itt, mint már a talmud Gittin végén megjegyzi, az első feleség elbocsátásáról van szó és nemzeti mozzanat is közrejátszik, mivelhogy a férfiak feleségeiket idegen nők kedvéért taszították el maguktól, a próféta szavaiból mégis a házasság elválásának általános elítélése hangzik ki.

A második állam első évszázadaít (kb. 450—200 időszámításunk előtt) sötétség borítja, de aligha tévedünk, ha feltesszük, hogy a Maleáki hirdette felfogás volt az uralkodó. Ezt képviseli az erkölcsstanító Józsuá Szirach, az első bibliautáni író, ki azt tanítja: „Ha feleséged van, ne válj el tőle“¹⁾. De azért Szirach a mózesi törvény álláspontján áll, mely szerint a házasság felbontható. Csupán a könnyelmű válást ítéli el, helyesli azonban az asszony erkölcsi hibái miatt eszközölt válást. Házasságtörés esetén a válás rendesen bekövetkezett; hatósági kényszer, mint a talmud idejében, bi-

¹⁾ Ezt a mondást képezte tovább Pál I. Kor. 7, 27: „Ha asszonyhoz vagy kötve, ne akarj szabadulni; ha az asszonytól szabadultál, ne keress asszonyt.“

zonyára nem volt. A férj feleségét megtarthatta és vele házasságát folytathatta. A nő a férfit elhagyhatta, de válást nem eszközölhetett. A válóok korlátozásának kivételével mindez megegyezik a bibliai felfogással. Világos, hogy már Szirach korában (200 körül id. előtt) a דבר ערוה (Móz. V. 24, 1) kitételt erkölcsi hibának fogták fel.

Ez a felfogás, amely az összes előző korok népies szokásának és nézetének megfelelt, végre csakhamar odafejlődött, hogy a törvény csupán bebizonyított házasságtörést ismer el válóokul. Ez a nézet láthatóan kb. 150 évvel Szirach kora után (50 körül id. előtt) lép elénk. Sammai iskolája, amely ezt a nézetet vallja, néhány évtizeddel később keletkezett ugyan, de nem lehet kétséges, hogy már maga az iskola alapítója, ki Híllél előtt, tehát már 30-nál előbb volt iskolafő, a mózesi törvényt így módon magyarázta. A válást Maleáki óta egyre jobban korlátozták, vagyis a népies felfogás egyre erősödött, míg végre Sammai írásmagyarázat segítségével törvénné emelte. A válás problémája Palesztinában oly fejlődési utat tett meg, melynek elején a férj korlátlan válójoga, végén pedig a válóoknak házasságtörésre való redukálása áll.

A babyloniai Híllél iskolafővel opposzió kezdődik a palesztinai népies felfogással és a kétségtelenül követett gyakorlattal ellentétben. Az új iskolafő az erkölcs körén kívül eső válóokokat is elismeri. Csak ezt gondolja az ő iskolája azzal a velős kitéttel „ha ételét odaégette”. Őket azonban ez az iskola is követelt, különben semmiben sem különbözött volna Akibától, ki „szebb nő találását” is elegendőnek nyilvánította. Philo, ki egy emberöltővel Híllél után élt, és fiatalabb kortársa, Josephus, Híllél álláspontján vannak, amennyiben válóokot követelnek ugyan, de ezt nem korlátozzák a nő erkölcsi hibájára, még kevésbé házasságtörésre. Híllél és Philo külföldiek és a zsidó főnemesség tagjai, Josephus pedig előkelő pap. Ezek a körülmények arra engednek következtetni, hogy a könnyebb válás a babolyniai és hellénista diaszpóra és a felsőbb népréteg nézete és gyakorlata volt.

Abban a heves harcban, amely a válás problémája körül néhány évtizeddel id. számításunk előtt kitört és egy kerek

évszázadig tartott, erről a szentföld egész zsidó népét mozgásba hozott kérdésről a két legszélsőbb nézet fejlődött ki, melyek a későbbi korokban egyrészt a zsidóságban s másrészt a kereszténységben irányadók maradtak. Az egyik végletet Akiba képviseli. Akiba nézetünk szerint a mózesi törvény helyes értelmezése és a hillélita válóelv következetes továbbképzése által a válóokot jogilag teljesen kikapcsolta és a férjnek a válás eszközését a nő akarata ellen is megengedte. Ez a válóelv évszázadokig uralkodott, míg a középkor meg nem szüntette és a válást a nő beleegyezése nélkül meg nem tiltotta. A második végletet papok képviselik, valószínűleg az alsóbb papsághoz tartozók. A cadokiták papi szektája kimondottan megtilt minden válást kivétel nélkül. Ezt a nézetet vallja a minden valószínűség szerint papi körökből származó Jubileumok könyve. Mindkettőnél a házasság felbonthatatlansága szoros kapcsolatban áll a férfi részéről is követelt monogámiával. Ennek az egynejlőségnek és felbonthatatlanságának mintaképe a főpap házassága volt, kinek a misna szerint csupán egy felesége lehetett, kit Josephus szerint meg kellett tartania. Ehhez a papi tanhoz csatlakozott Jézus is és ezt ezzel az ügyes fordulattal: „Mít Isten összekötött, azt ember ne válassa el“ homilétikai (agádikus) módon támogatta. A törvényi (halákaí) alapot a Mózes előtti törvényben, talmudi műszóval a noachida törvényben találta meg, mely szerint minden házasság felbonthatatlan. Kivétel nincs, a nő házasságtörése sem az. Hogy ebben az esetben mi történjék, nevezetesen, hogy így nővel a házasság élet folytatható-e, oly kérdés, melyre Jézus nevében válasz nincs hagyományozva. Máté¹⁾ a rabbínikus állásponton van, miszerint a kérdéses esetben a házassági közösség megszüntetendő.

¹⁾ A fent tárgyalt főhelyen kívül 1. még 1, 19: József Máriát csendben akarja elbocsátani. V. ö. még 25. vers.

FORRÁSKIMUTATÁS.

Biblia.															Oldal	
Mózes I.	2, 24	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	49	
	4, 19	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	49	
	20, 3	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	50	
	29, 31. 33	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	15	
	38, 6	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	15	
	II.	21, 9	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	16	
	III.	20, 10	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	11, 21		
		21, 7, 14	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	2, 23		
		22, 13	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	2, 20		
	IV.	30, 22	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	2		
V.	17, 16	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	52		
	21, 13—21	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	15, 38			
	22, 12	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	18			
	22, 13	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	14			
	22, 22	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	11, 21				
	23, 13—27	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	20			
	23, 29	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	16			
	24, 1—4	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	2, 13, 15, 18,	50, 63			
	Birásk.	14, 16; 15, 1. 2	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	14		
	I Sám.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	49		
II Sám.	2, 22. 25	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	21			
	3, 14—16	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	22			
	13, 14—18	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	14			
	16, 22	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	23			
	20, 3	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	23			
Ézs.	50, 1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	3, 19, 21,	64			
	58, 7	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	53			
	60, 15	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	15			
Jer.	3, 7—10	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	21			
	3, 8	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	3, 19,	64			
Ezek.	16, 37—41	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	11, 15			
	c. 17 és 23	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	22			
	23, 10, 28, 29	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	15			
	23, 47	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	21			
	44, 22	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	2, 23				
Hósea	2, 4	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	22			
	2, 18	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	9			
Mal.	2, 14—16	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	3, 15, 22,	50			
Prov.	30, 21	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	13			
Jób	31, 1, 2	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	49			
Pred.	2, 17. 18	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	15			

Hammurabí törvénye.

§ 117	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	9
129, 130	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	11, 21
137—143	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	18, 25
Asszuáni papyrus G	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	5, 17

Apokrifák.

Szirach	7, 26	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	24, 65
	23, 25	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	26
	23, 22, 23	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	25

Oldal

Szirach	25, 26	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	24
	36, 26—31	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	24
	40, 19	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	24
Jubileumok		.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	52
	3, 3—7	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	55
	39, 6	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	11
	41, 2	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	15
Sal. bölcsesége	3, 13. 16	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	26
XII. Patr. Test. IV. 23		.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	52, 60

Talmud.

Misna Jeb.	1, 4	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	32
	2, 8	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	33
	6, 5	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	37
Ket.	3, 3	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	33
	7, 6—10	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	21
	9, 7	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	34
	9 vége	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	51
Kidd.	4, 4	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	38
	4, 6. 7	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	59
Gitt.	4, 7. 8	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	26, 31
	8, 4. 10, 11	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	28
	8, 5	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	58
	9, 1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	30
	Vége	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	27
Ned.	9, 9 és vége	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	33
Szóta	1, 5; 3, 1; 4, 2	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	33
	5, 1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	26
Jóma	1, 1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	60
Edúj.	4, 7. 8	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	28, 32
Tósz. Jeb.	1, 10	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	32
Gitt.	4, 3	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	31
	7, 1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	30
Szóta	4, 16	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	26
	5, 9	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	25, 30
	5, 11	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	53
b. Jeb.	15a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	32
	24b—25a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	33
	78b	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	26
Ket.	82b	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	10
Kidd.	13b	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	57
	77a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	37
Gitt.	79b	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	29
	83a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	30
	90a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	27, 31
Szóta	27a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	33
Bába B.	14b	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	49
	160a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	59
Abóda z.	9a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	58
	36b	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	36
Szanh.	57b	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	49
	100b	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	24
j. Jeb.	3a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	32
	9c	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	26
Ket.	30b	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	18

															Oldal
Ket.	32 b	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	10
Kidd.	58 c	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	50
	65 d	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	26
Gitt.	46 a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	31
	49 c	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	27,	29
	50 d	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	29
Szóta	16 b	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	29
Szifré N.	7	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	27,	29
D.	254	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	27
	269	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	27
Szifré z.	12a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	29
Midr. Tan. D.	23, 15	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	27
	24, 1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	11
	24, 4	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	35
Szifra	95a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	59
Gen. r.	18, 5	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	50
	23, 2	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	49
Lev. r.	34	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	53
Pesz. r.	43	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	49
Abót N.	5a	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	49
Széder Ol.	21	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	49
	30	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	58

Újtestamentum.

Máté	1, 19. 25	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	67
	5, 17—48	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	44
	5, 27—30	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	44
	5, 31—32	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	39,	43
	12, 39; 16, 4. 7. 12	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	59
	19, 3—10	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	40,	45,	49
	22, 23—33	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	59
	22, 34	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	45
Márk	2, 28	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	45
	8, 12—15	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	59
	10, 2—12	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	41,	49
	12, 18—27	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	59
Luk.	10, 25	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	45
	16, 18	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	41
	20, 27—38	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	59
János	8, 1—11	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	11
I Kor.	7, 1—17	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	42,	54,	62
	7, 27	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	65
	7, 39	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	54
Róm.	7, 1—6	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	43,	54,	62

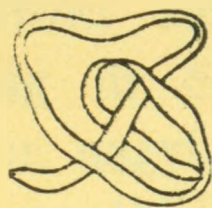
Phílo és Josephus.

Phílo	II 29 Mangey	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	60
	II 48, 261, 308	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	36
	II 222	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	61
	II 229	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	35
	II 304, 308, 310, 313	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	35
Jos. Arch.	III 12, 2 § 276—277	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	37,	60
	IV 8, 23 § 247. 253	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	33,	37,	38
	VII 7, 1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	11
Víta	75, 76, § 427	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	37,	38

34.

A BUDAPESTI ORSZÁGOS
RABBIKÉPZŐ-INTÉZET
ÉRTESÍTŐJE

AZ 1910—1911. TANÉVRÓL

BUDAPEST

1911

A lefolyt 1910/11-iki tanévvel az országos rabbiképző-intézet működésének 34. esztendejét fejezte be.

Az 1910. évi szeptember 1-én tartott első értekezletén a tanári kar dr. Bacher Vilmos tanárt elnökének, dr. Bloch Henrik tanárt jegyzőjének választotta. Templomi elnöknek dr. Bacher Vilmos választatott. A tanári karnak a vezérlőbizottságban való képviselésével az elnök és Balogh Ármin tanár bizáltak meg.

A m. kir. vallás- és közoktatásügyi minister úr (Ő Nagyméltósága dr. Venetianer Lajos urat, újpesti főrabbit a vezérlőbizottság tagjává kinevezni méltóztatott.

1911. évi február 13., 14., 15. és 16-án voltak a szóbeli rabbiképesítő vizsgálatok, melyekre dr. Enten Manó, dr. Kandel Samu, dr. Schwarcz Jakab és dr. Steiner Vilmos végzett hallgatók bocsáttattak házi dolgozataik és a február hó 6-án és 7-én tartott zárthelyi írásbeli vizsgálatok alapján. A vizsgálóbizottság dr. Sidon Adolf úr, verseci főrabbi és dr. Klein Mór úr, nagybecskereki főrabbi, kiküldött vezérlőbizottsági tagokból, továbbá dr. Bacher Vilmos, dr. Blau Lajos, dr. Goldziher Ignác és dr. Guttman Mihály vizsgáló tanárokból állott. A vizsgálóbizottság elnöke dr. Sidon Adolf főrabbi úr volt. A február hó 17-én végbement felavató ünnepélyen a vizsgálóbizottság nevében dr. Sidon Adolf úr beszédet intézett az elbocsátandókhoz, erre dr. Enten Manó a maga és társai nevében hála- és búcsúbeszédet mondott. Azután dr. Bacher Vilmos, a tanári kar elnöke, magyar és héber felavató beszéd kíséretében adta át a jelölteknek a rabbiképesítő okleveleket és a hattárákat.

A lefolyt tanévben felavatottak közül dr. Enten Manó rabbivá választatott Marcaliban, dr. Steiner Vilmos Hátszegen; dr. Kandel Samut és dr. Schwarcz Jakabot a pesti izr. hitközség előjárósága hittanárokká nevezte ki.

Dr. Kálmán Ödön végzett hallgatót a jászberényi izr. hitközség hitszónokká és hittanárrá választotta, Pfeiffer Izidor végzett hallgatót a sümegi izr. hitközség rabbivá.

Régebb növendékeink közül dr. Wellesz Gyulát (előbb Nagybittsén) az ó-budai izr. hitközség, dr. Horowitz Józsefet (előbb Karánsebesen) a szombathelyi izr. hitközség, dr. Spiegel Ármint (előbb Szarvason) az esztergomi izr. hitközség választotta rabbijává.

Ő Felsége, dicsőségesen uralkodó királyunk, dr. Goldziher Ignác tanárt a tanügy és a tudomány terén szerzett kiváló érdemeinek elismerése jeléül m. kir. udvari tanácsossá ki-nevezni kegyeskedett.

A pesti izr. hitközség előjárósága a lefolyt tanévben is megbízott több felső tanfolyambeli hallgatót nép- és közép-iskolákban való hittanítással.

A pesti izr. hitközség és több más hazai hitközség föl-kérésére egyes hallgatókat templomi és alkalmi hitszónoklatok tartására küldtünk ki.

Az intézet templomában az ünnepnapokon és több szombaton a felső tanfolyam magasabb évfolyambeli hallgatói predikáltak.

A nagyméltóságú m. kir. vallás- és közoktatásügyi minis-terium és más hazai hatóságok a lefolyt tanévben is hitfele-kezeti kérdésekkel a tanári karhoz fordultak.

A nagyméltóságú m. kir. vallás- és közoktatásügyi minis-terium 1910. évi augusztus hó 15-én 5267. eln. sz. a. kelt rendeletével az országos közoktatási tanács szabályzatának 29. szakaszában gyökerező jogából kifolyólag nagys. dr. Hegedűs István, tud. egyet. tanár urat, az orsz. közok-tatási tanács előadó tanácsosát intézetünk alsó tanfolyamához a magyar irodalomtörténeti tanítás módszerének és eredmé-nyének megfigyelésére küldötte ki. Nagys. dr. Hegedűs István tud. egyet. tanár úr f. évi május hó 18-án, 19-én és

29-én az összes osztályokban a magyar nyelv és irodalom tanóráiban ismételten megjelent és az írásbeli dolgozatokat is átnézte.

Az alsó tanfolyam V. osztályának tanulói május hó 15-én a héber írásbeli érettségi vizsgálatot, május 18-án pedig a theológiai tantárgyakból a szóbeli érettségi vizsgálatot tették le. Május 22., 23. és 24. napjain voltak az írásbeli érettségi vizsgálatok a gimnáziumi tantárgyakból. A szóbeli érettségi vizsgálatok június 13-án és 14-én tartottuk meg dr. Bánóczy József úr, az országos izraelita tanítóképző igazgatójának elnöklete alatt, kit a m. kir. vallás- és közoktatásügyi minister úr Ó Nagyméltósága a tankerületi főigazgató úr helyettesítésével bizott meg. Az érettségi vizsgálatot 2 tanuló jeles, 6 jó eredménnyel tette le, 9 egyszerűen érettnak nyilvánított.

Június 11-én és 12-én a felső tanfolyam I. és III. éves hallgatói az alap — illetőleg elővizsgálatot tették le.

A felső tanfolyam theológiai egylete 17 szakgyűlést tartott, melyeken tudományos előadásokat s magyar és német nyelvű predikációkat tartottak a tagok. — 1911. január havában Kaufmann Dávid emlékünnepelet tartott az egylet.

Az alsó tanfolyam önképző- és segélyző-egylete 21 gyűlést tartott. Az összes gyűlések tárgysorozatát képezte: 57 szavallat, 9 eredeti költemény, 25 elbeszélés, 17 szabad előadás.

A tanári kar sürgönyileg üdvözölte a szászvárosi Kún-kollegiumot új épületének felavatásakor, dr. Lewy Izrael urat, a boroszlói rabbiszeminárium tanárát 70. születési napján, dr. Schmiedl Adolf wieni rabbit születési napjának 90. évfordulója alkalmából, szintugy dr. Cherven Flóris főigazgató urat tanári működésének 50. évfordulójakor.

A tanári kar elnöke üdvözölte báró Hatvany József urat, a vezérlobbizottság elnökét, főrendiházi taggá való ki-neveztetése alkalmából.

A tanári kar táviratilag fejezte ki részvétét az érsekújvári izr. hitközségi előljáróságának dr. Richter Zsigmond főrabbi, szintugy a tatai izr. hitközség előljáróságának Handler Márk főrabbi elhalálozásakor, továbbá a pétervári zsidó főiskolának báró Günzburg Dávid elhunytá alkalmából.

Rosenberg Mór úr és Weisz J. M. úr elhalálozásakor azoknak családjaihoz részvétleveleket intéztünk.

Méltóságos báró Hatvany József úr, a vezérőlbizottságnak elnöke, a lefolyt tanévben is 2000 koronát bocsátott a tanári kar rendelkezésére, hogy ezzel hozzájáruljon szegénysorsú növendékeinknek reggelivel és ebéddel való ellátásához. Intézetünk nemesszívű és igaz barátjának e helyen is őszinte hálát mondunk nagylelkű adományáért.

Köszönettel említjük, hogy báró Hatvany József úr, a vezérőlbizottság elnöke a könyvtárnak nagybecsű régi pergamentumra irt bibliakódexet ajándékozott.

Báró Hatvany Józsefné ő méltósága megboldogult anyja, vágujhelyi Laczkó Antalné emlékére egy intézeti internátus javára 4000 koronás alapítványt tett azzal a rendeltetéssel, hogy az internátus létesítéséig az alapítvány évi kamatai az intézeti diákasztal céljaira fordíttassanak.

Az izraelita magyar közalap bizottsága az 1910-ik évre intézetünk szegénysorsú növendékeinek támogatására és a diákasztal céljaira engedélyezett 3000 koronát. Ugyanerre a célra a pesti Chevra-Kadisa előljárósága 1500 koronát és a pesti izraelita hitközség előljárósága 1400 koronát szavazott meg. Fogadják e testületek vezetői e helyen is hálás köszönetünket.

A vezérőlbizottság tagjainak névsorát a B) alatti, a tanári kar tagjaiét a C) alatti jegyzék tünteti fel.

A hallgatók és tanulók számát, nevét, születési helyét és előmenetelét a D) alatti melléklet tartalmazza.

Az Écz-Chájim segélyző egyesület működéséről, az intézet javára tett egyéb adományokról és ösztöndijakról valamint a diákasztalról az E) alatti melléklet számol be.

Az intézeti könyvtár gyarapodását az F), G) és H) mellékletek mutatják.

Az 1909—1910-iki tanévben a néhai dr. Kaufmann Dávid alaptól kiírt pályakérdésre: »Pseudo-Balkhí »Kitāb al-bad' val-ta'rikh« (ed. Cl. Huart) című munkája zsidó vonatkozásainak és ezek forrásainak kimutatása, ugymint a kimutatott adatok kri-

tikai tárgyalása» című pályakérdésre egy dolgozat nyújtott be, melyről a szaktanár ítélete következőképen szól:

»A «ודרשת וחקרת» jeligével benyújtott egyetlen pályadolgozat szerzője a kérdés minden részletét derekasan oldotta meg. A Pseudo-Balkhí munkájának eddig kiadott négy kötetében előforduló összes zsidó vonatkozásokat tárgyi csoportosítással egybeállítja, az adatokat egyenkint vizsgálat alá fogja, forrásaiknak a rabbanita és karaita irodalomban nagy lelkiismeretességgel és tudással utána jár; ugyszintén kritikailag rámutat a helytelen értesítésekre és félreértésből származó állításokra s lehetőleg véleményt is kockáztat a tévedések okairól és eredetéről. Nagyon dicsérendő része az értékezésnek a karaita szektákról szóló kuszált értesítések azonosítása a régi karaita vallásirodalom alapján.

Szerző a tanulmánya során beható ismeretét mutatja a tárgyra tartozó zsidó és arab irodalomnak. Sőt az arab nyelvben való jártassága lehetővé tette pályázónak, hogy a Ps.-Balkhí munkája kiadójának és francia fordítójának, Clément Huart tanárnak némely botlását is helyreüsse.

Igy tehát a munka mind theológiai, mind philológiai tekintetben becsülettel megállja helyét és nagyon kíváncsnak tartom, hogy a szerző e dolgozatát közzé is tegye. Akadt, természetesen, a részletek dolgában mindenféle megjegyezni valóm is; ezeket a szerző használatára kéziratába jegyeztem be.

A munka teljességére még hiányzik egy tájékoztató és összefoglaló bevezetés. Ezt szerzőnek pótolni kell, mielőtt munkáját a nyilvánosság elé viszi. De a bevezetés híján is a benyújtott munkát érdemesnek ítélem arra, hogy a kitűzött pályadíjat elnyerje.»

A jeligés lepecsételt levél felbontása után kitünt, hogy a pályanyertes dolgozat szerzője: Dr. S c h w a r c z J a k a b V. éves hallgató.

Az 1909—1910-iki tanév végén a báró Schey Fülöp-féle alaphól kiírt: »A kairói genizából kiadott gaóni responzumok egybevetése az idevágó irodalommal, különös tekintettel Maimonides Misné-tórájára» című pályatételre ההזירו העטרה ליושנה

jelige alatt egy dolgozat nyújtatott be. Erről a szaktanár következőképen ítelt:

»A benyújtott dolgozat behatóan foglalkozik az új Ginzberg-féle responzum-gyűjteménnyel. Két bevezető rész előzi meg a tulajdonképi munkát, egy magyar és egy héber. A magyar előszóban számot ad a szerző tervéről és beosztásáról: A második előszó már részét képezi magának a munkának és rövid áttekintést kíván adni a responzumok általános jellemvonásairól, szerkesztésük módjáról és történetéről, nyelvről és stílusukról, végül pedig Maimonidesnek a gáóni irodalomhoz való viszonyáról. A tulajdonképi munka, melyet szerző négy részre oszt, aránytalan terjedelme mellett is csak egy résznek tekinthető, a mennyiben az egész homogén alkatrészekből tevődik össze. A beosztás csak külső keret, a mennyiben a szerző a Sulchán Árúkhhoz többé-kevésbé alkalmazkodó sorrendben tárgyalja a Ginzberg által kiadott responzumokat. A végén függelék is van, melyet még három kifejtett responzum tölt ki.

Szerző a magyar bevezetésben több oly szempontot érint, melynek megfelelő kidolgozása kellő világításba helyezhette volna az új responzum-gyűjteményt, de egész munkáján át nem tér többé vissza ezekre. A responzumok részletes kifejtésében merül ki. Sajnálandó különösen, hogy a bő anyag, melyet szerző apróra szedett, az idevágó kérdések szempontjából egyáltalán nem értékesített. A stílusra nem fordított kellő gond. A héber bevezetés úgy nyelvben mint tartalomban több helyreigazítást igényel. Feltűnő különösen a túlrövid általánosság, mellyel az idevágó történeti és irodalomtörténeti kérdésekről beszél. A responzumok nyelvről és külső alakjáról összesen hat sorban ad számot. Maimonides viszonya a gáónokhoz nem tölt ki egy egész oldalt. Egyik-másik szakvéleménnyel szemben kifejezett állásfoglalása, idetartozó nézetek és felfogások elfogadása vagy elvetése adatokra, bizonyítékokra és mélyebb kutatásra szorul.

A munka mindazonáltal nagy szorgalomról tanuskodik. Szerző végig ment az anyagon. Részletesen kifejti minden responzumnak a tartalmát, a mi a további kutatásokat és kiegészítéseket tetemesen megkönnyíti. Több helyen sikerült

neki nehezebb szövegeket helyesen megvilágítani és értékes egybevetésekkel hozzájárulni a responzumi irodalom ismertetésének kibővítéséhez. A pályadíj ennek alapján kiadható.»

A jeligés levél felbontása után kitünt, hogy a pályanyertes dolgozat szerzője: Kis Chájim, III. éves felső tanfolyambeli hallgató.

Az 1909—10. iskolaév végén a Steinfeld-féle alapból kiírt: »Ábrahám ibn Dáud Széfer Széder Hakabbálájának forrásai és kritikája« c. történeti pályakérdésre egy dolgozat érkezett be, melyről a szaktanár ezt az ítéletet hozta:

»A **בני שנת דור ודור** jelige alatt beérkezett terjedelmes pályamű a kitűzött feladatot a legszélesebb alapon oldja meg. Miután a bevezetésben Ábrahám ibn Dáud életfolyását és a kora előtt írt héber krónikákat, összesen nyolcat, ismertette, áttér szerző a Széfer Hakabbála részletes tárgyalására. A művet egyes részekre osztja és külön-külön keresi és meg is találja forrásait, sőt azt is kimutatja, hogy Ábrahám ibn Dáud műve mely pontjainál használt ma már elveszett műveket. Kiemelendő különösen az a sikerült bizonyítás, hogy Ábrahám ibn Dáud Isidorus Hispalensis 7. században írt »Chronicon« művéből is merített: továbbá a gáoni korszak kronológiájának beható és több pontban új eredményeket megállapító kritikája. A mű kiterjeszkedik minden egyes kérdésre és a Széfer Hakabbálának valóságos kommentárja. Csupán berendezése és stílusa szorul helyyel-közzel némi simításra és néhány állítása korrekturára. Az irodalmi tájékozottsággal és beható kritikával írt mű a pályadíjat feltétlenül megérdemli.»

A jeligés levél felbontása után kitünt, hogy a pályanyertes munka szerzői: **Klein Miksa** és **Morgenstern Ernő** II. éves hallgatók.

A Steinfeld Antal-féle alapból kiírt: »Az áldozatok jelentése a hagyomány irodalma és a középkor zsidó szentírásmagyarázói és bölcsészei szerint« c. pályakérdésre **מה העבודה הזאת לנו** jelige alatt egy dolgozat nyújtatott be. Erről a szaktanár ítélete következőképen szól:

»A benyújtatott dolgozat csak töredék. Szerző egy előszóban megokolja munkája el nem készülését és számot ad

az egésznek tervéről. A beadott töredék csak a terjedelmes bevezetésnek egy részét tartalmazza és úgy a tárgyba való komoly elmélyedésről mint az irodalomnak igen bő és beható ismeretéről tesz tanuságot. Ezért a jutalomra ugyan nem, de minden esetre dicséretre ítélem érdemesnek.» A dicséretet nyert munka szerzője Pfeiffer Izidor, V. éves hallgató.

Az 1911—12-iki tanévre a következő pályatételek tűzettek ki:

1. A báró Schey Fülöp-féle alapból: »A tannaiták és amórák szentírásmagyarázatának valamint a targumnak nyomai a vulgatában (első sorban a pentateuchusból vett példákkal).«

A pályadíj 184·30 korona.

2. A Steinfeld Antal-féle alapból: »Ábrahám ibn Dáud Zikhron Dibré Rómi és Dibré Malkhé Bájith Sényi forrásai és kritikája.«

A pályadíj: 162·— korona.

3. A Kaufmann Dávid-féle alapból (ujból): »Mendelssohn Mózes vallástudományi szempontja és ezeknek kritikai méltatása.«

A pályadíj: 160·— korona.

4. A báró Schey Fülöp-féle alapból (ujból): »Az áldozatok jelentése a hagyomány irodalma és a középkor zsidó szentírás magyarázóinak és bölcseisének szerint.«

A pályadíj: 184·30 korona.

5. Az orsz. rabbiképző-intézetben felavatott rabbik »Bacher-alapítványá«-ból: »Ábrahám Ibn Ezra nyelvtani és szentírásmagyarázati terminológiája szótári alakban.«

A pályadíj: 200·— korona.

A pályamunkák lapszámozva, idegen kéztől írva és jellegével ellátva, mely a szerző nevét tartalmazó lepecsételt borítékra is irandó, a tanári kar jegyzőjénél 1912. május hó 1-ig nyújtandók be.

*

Az 1911—12-iki tanév f. évi szeptember 1-én veszi kezdetét. A beiratások és fölvételi vizsgálatok határideje: szeptember 1. és 3. d. e. 8—12, a javítóvizsgálatoké: szeptember 4. d. e. 8—12, a magánvizsgálatoké szeptember 5.

Az országos rabbiképző-intézet felső tanfolyamában az elmúlt tanévben a következő előadások tartottak:

1. **Bevezetés a szentírásba.** Speciális rész. 2 óra hetenként (az első félévben). Tanár: *Bacher.*
2. **Szentírásmagyarázat:** Énekek Éneke és Kóhéleth. 2 óra hetenként. *Ugyanaz.*
3. **Exegétikus irodalom:** Targum és Ábrahám Ibn Ezra kommentárja Mózes I. könyvéhez. 1 óra hetenként. *Ugyanaz.*
4. **Talmud, statarie:** Kiddúsin 65—69: Sabb. 2—7. 5 óra hetenként. Tanár: *Blau.*
5. **Talmud cursorie:** Nedárim 49—63 és Kiddúsin 69—82. 3 óra hetenként. *Ugyanaz.*
6. **Jerusalmi Kiddúsin.** 1 óra hetenként. *Ugyanaz.*
7. **Sulchán Árúkh:** Jóre Déa, 98—111 és 201. 3 óra hetenként. Tanár: *Guttmann.*
8. **Decisorok:** Szemelvények az Órach Chájimból. 1 óra hetenként. *Ugyanaz.*
9. **Héber gyakorlatok.** 2 csoportban. 2 óra hetenként. Tanár: *Bacher.*
10. **A midrás irodalma.** 2 óra hetenként (a második félévben). *Ugyanaz.*
11. **Midrás:** Ekha rabbáthi. 1 óra hetenként. *Ugyanaz.*
12. **Zsidók története:** A gáonátus keletkezésétől megszűnéséig (650—1040). 2 óra hetenként. Tanár: *Blau.*
13. **Történelmi gyakorlatok:** A Széfer Hakabbala, Széder Tannáim ve-Amóráim, Jozippon egyes részeinek és Achimáacz krónikájának olvasása és magyarázata. 1 óra hetenként. *Ugyanaz.*
14. **Vallásbölcshészet: I. A vallásphilosophia története a zsidóknál.** (Folytatás.) Az 1. félévben: A Kalám hatása; a 2. félévben: az aristotelesi philosophia hatása. Hetenként felváltva 1 és 2 órában. **II. Jehuda-ha-Lévi vallásphilosophiai eszméi.** A Kuzari I. és II. könyvének magyarázata. Hetenként felváltva 1 és 2 órában. Tanár: *Goldziher.*
15. **Homiletikai gyakorlatok.** A hitszónoklat elmélete (I. félévben). Homilétikai gyakorlatok (II. félévben). 1 óra hetenként. Tanár: *Hevesi.*

A theológiai oktatás átnézete

az alsó tanfolyamban.

1. Szentírás: A) Mózes I. k. 32—50 és II. k. 1—20. 2 óra hetenként. Tanár: *Blau*.

B) Mózes V. k. 2 óra hetenként. *Ugyanaz.*

2. Szentírás: A) A Zsoltárok könyve 71—115. 2 óra hetenként. Józsuá könyve, 1 óra hetenként. Tanár: *Guttmann*.

B) Hóséa; Ámosz, Mikha, Chabakkuk, Czufanja. 2 óra hetenként. Jirmeja 1—20. feje. 1 óra hetenként.

Tanár: *Bacher*.

3. Talmud, statarie: Sebuóth 38—49. 5 óra hetenként. Tanár: *Guttmann*.

4. Talmud, cursorie: Megilla egészen. 3 óra hetenként. *Ugyanaz.*

5. A) Héber nyelvtan: Alaktan. 1 óra hetenként.

Tanár: *Blau*.

6. B) Aram nyelvtan. 1 óra hetenként. *Ugyanaz.*

7. Zsidók története: A misna és talmud kora. 1 óra hetenként. Tanár: *Bacher*.

A bibliatanításban az alsó tanfolyam tanulói 2 csoportban — A) és B) — vettek részt. Az A) csoporthoz tartozik az I. és II. oszt., a B) csoporthoz a III., IV. és V. osztály. A zsidók történetét a II.—V. osztályok együtt hallgatják. A talmudra nézve megjegyzendő, hogy amely tanulóknak e téren haladottabb ismereteik voltak, a felső tanfolyam talmudelőadásában vettek részt.

A gimnáziumi oktatás átnézete

az alsó tanfolyamban.

I. osztály.

Magyar nyelv és irodalom: Együtt a II. osztállyal. Arany Toldi Estéjének olvasása és fejtegetése. Az első éneket betanulták. Kisebb költemények a magyar klasszikusokból. Prózai olvasmányok. — Segédkönyvek: Arany: Toldi és Toldi estéje. Havonként 1 írásbeli dolgozat. 3 óra hetenként.

Tanár: *Balogh.*

Latin nyelv: Cicero Cat. I. Két hetenként dolgozat. 5 óra hetenként.

Tanár: *Dercsényi.*

Görög nyelv: Alaktan, az aorisztosig. Megfelelő fordítási gyakorlatok. Segédkönyvek: Hintner-Schill, Görög nyelvtan és olvasókönyv. 3 óra hetenként.

Tanár: *Bloch.*

Német nyelv: Válogatott olvasmányok Szemák német olvasókönyvéből. Költemények betanulása. Iskolai és házi feladatok. 2 óra hetenként.

Ugyanaz.

Történet: Az ó-kor története a római császárság keletkezéséig. Segédkönyv: Mangold, Világtörténelem. I. kötet. 3 óra hetenként.

Tanár: *Balogh.*

Ménnységtan: A négy alapművelet algebrai kifejezésekkel. A legkisebb közös többszörös és a legnagyobb közös mérték. Hatványozás egész kitevővel. Pascal háromszög. Elsőfokú egyenlet egy és több ismeretlennel. Számtani sor. — Házi és iskolai dolgozatok. 2 óra hetenként. Tanár: *Hausbrunner.*

Természetrajz: Botanika: Az általános rész beható tárgyalása. — A részletes növénytan kiváló osztályai. 1 óra hetenként.

Tanár: *Ugyanaz.*

II. osztály.

Magyar nyelv és irodalom: Együtt az I. oszt. 3 óra hetenként. Rhetorika: a prózai műfajok ismertetése. Olvasmányok: Deák 1861. első felirati beszédje; egyes darabok Salamon, Kemény Zsigmond, Kossuth, Csengeri és Gyulai Pál műveiből.

Tanár: *Balogh.*

Latin nyelv: Sallustius, De coniur. Catilinae, továbbá szemelvények Ovidius Fastijából. — Havonként 2 írásbeli dolgozat. 5 óra hetenként. Tanár: *Dercsényi*.

Görög nyelv: Alaktan az aoristostól végig a megfelelő gyakorlatokkal. Segédkönyvek: Hintner-Schill, Nyelvtan és gyakorlókönyv. 3 óra hetenként. Tanár: *Bloch*.

Német nyelv: Közösen a III. osztálylyal. 2 óra hetenként. Tanár: *Ugyanaz*.

Történet: A római császárság története. A középkor története a keresztes háborúkig. Tankönyv: Mangold, Világtörténelem. II. kötet. 2 óra hetenként. Tanár: *Balogh*.

Mennyiségtan: Algebra: Másodfokú egyenletek egy és több ismeretlennel. — Mértan: A síkmértan elemei. Összeillőség, hasonlóság, Pythagoras tétele. A kör kerülete és területe. Házi és iskolai dolgozatok. 3 óra hetenként.

Tanár: *Hausbrunner*.

Természetrajz: Zoológia: Általános rész. — A gerincesek részletes, a többi típus átnézetes tárgyalása. 1 óra hetenként. *Ugyanaz*.

III. osztály.

Magyar nyelv és irodalom: Poetika: a költői műfajok ismertetése, kapcsolatban az esztetikai és művészeti alapfogalmak rövid fejtegetésével. Olvasmányok Vörösmarty és Arany műveiből. Shakespeare: Julius Caesar. Egyéb költői szemelvények. Tankönyv: Riedl, Poetika. Havonként 1 írásbeli dolgozat. 3 óra hetenként. Tanár: *Balogh*.

Latin nyelv: Cicero, De imp. Cn. Pompei és Vergilius Aeneisének VI. és IX. éneke. Kéthetenként 1 írásbeli dolgozat. 5 óra hetenként. Tanár: *Dercsényi*.

Görög nyelv: Xenophon, szemelvények. — Homeros, Odysseia, VI, XIV. 3 óra hetenként.

Tanár: *Bloch*.

Német nyelv: Schiller: Wallensteins Tod; Wilhelm Tell. Havonként egy írásbeli házi dolgozat. 2 óra hetenként.

Tanár: *Bloch*.

Történet: A középkor története a keresztes háborútól végig. — Az újkor története a westfali békéig. Tankönyv: *Mangold*, Világtörténelem II. és III. kötet. 2 óra hetenként.

Ugyanaz.

Mennyiségtan: Algebra: A logaritmus és annak alkalmazása. — **Mértan:** Trigonometria és goniometria. 3 óra hetenként.

Tanár: *Hausbrunner.*

Fizika: A mechanika alapfogalmai. A fontosabb statikai és kinematikai problémák tárgyalása. 2 óra hetenként. *Ugyanaz.*

Természetrajz: Kémia: A vegyülés általános törvényei. A szervetlen rész, különös tekintettel a fontosabb ásványokra és vegyületekre. 1 óra hetenként. *Ugyanaz.*

IV. osztály.

Magyar nyelv és irodalom: A magyar irodalom története Kisfaludy Károlyig. — Segédkönyv: *Beöthy*, Irodalomtörténet I. k. 3 óra hetenként.

Tanár: *Balogh.*

Latin nyelv: Közösen a III. osztálylyal. 5 óra hetenként.

Tanár: *Dercsényi.*

Görög nyelv: Homeros, Ilias I., VI., XXIV. Plato, Phaedon. 3 óra hetenként.

Ugyanaz.

Német nyelv: Lessing, Nathan der Weise; Goethe, Egmont. Havonként egy írásbeli házi feladat. 2 óra hetenként.

Tanár: *Bloch.*

Történet: A 30éves háborútól kezdve 1867-ig. Tankönyv: *Mangold*, Világtörténelem. III. k. 2 óra hetenként. *Ugyanaz.*

Politikai földrajz: Európa államai. 1 óra hetenként.

Tanár: *Balogh.*

Mennyiségtan: Algebra: A geometriai sor. — Kamatoskamatszámítás. Járadék számítás. — **Mértan:** Stereometria. — Házi és iskolai dolgozatok. 3 óra hetenként.

Tanár: *Hausbrunner.*

Fizika: Hydrostatika, aërostatika. — Hangtan. — Fénytan. 2 óra hetenként.

Ugyanaz.

Filozófia: A filozófia történetének rövid áttekintése; Lélektan. Descartes értekezésének olvasása és fejtegetése.

Tanár: *Balogh.*

V. osztály.

Magyar nyelv és irodalom: A magyar irodalom története: Kisfaludy Károlytól napjainkig. — Segédkönyv: Beöthy, Irodalomtörténet I. és II. köt. Havonként egy írásbeli dolgozat. 3 óra hetenként. Tanár: *Balogh*.

Latin nyelv: Tacitus, Annales, I. — Horatius, válogatott ódák, satirák és epodusok; de arte poetica. Két-hetenként egy írásbeli dolgozat. 5 óra hetenként.

Tanár: *Dercsényi*.

Görög nyelv: Demosthenes olinthoszi és philippikai beszédei. — Sophokles, Ajax. 3 óra hetenként.

Tanár: *Bloch*.

Német nyelv: Goethe, Tasso. — A német irodalom története. — Segédkönyv: Kluge, Leitfaden. Havonként egy írásbeli házi feladat. Szabad előadások. 2 óra hetenként. *Ugyanaz.*

Történet: Magyarország története 1867-ig különös tekintettel alkotmányos intézményeink fejlődésére. — Tankönyv: Mangold, Magyarország oknyomozó története. 3 óra hetenként.

Tanár: *Balogh*.

Mennyiségtan: Permutációk és kombinációk. — A Newton-féle hatványsor. Analytikai geometria: az egyenes egyenletei kúpszéletek. — A matematikai tananyag átismétlése. Házi és iskolai dolgozatok. 3 óra hetenként.

Tanár: *Hausbrunner*.

Fizika: Hőtan. — Az elektromosság és mágnesség. 2 óra hetenként. *Ugyanaz.*

Filozófia. Közösen a IV. osztálylyal. 2 óra hetenként.

Tanár: *Balogh*.

* * *

Az éneket az alsó tanfolyam valamennyi osztályában *Lazarus Adolf* énektanár, a tornát pedig *Barna Jakab* tornatanár tanította.

A)

Az országos rabbiképző - intézet vezérlőbizottsága:

Elnök: báró Hatvany-Deutsch József.

Budapesti tagok.

Dr. Bánóczy József, az orsz. izr. tanítóképző-int. igazgatója.
Deutsch Sámuel.

Dr. Fischer Gyula, a pesti izr. hitközség rabbija.

Dr. Hevesi Simon, a pesti izr. hitközség rabbija.

Dr. Kohner Adolf, udvari tanácsos, a m. izr. kézmű- és
földművelési egyesület elnöke.

Dr. Mezei Mór, a magyarországi izraeliták országos iro-
dájának elnöke.

Dr. Mezey Ferenc, kir. tanácsos, a vezérlőbizottság előadója.

Dr. Simon József, kir. tanácsos.

Dr. Weinmann Fülöp, udvari tanácsos, a pesti izr. hit-
község elnöke.

Winterberg Gyula, udvari tanácsos, a pesti Chevra Kaddisa
elnöke.

Vidéki tagok.

gelsei és belicsei báró Guttmann Vilmos, községkerületi
elnök, Nagykanizsa.

Dr. Kecskeméti Lipót főrabbi, Nagyvárad.

Dr. Klein Mór főrabbi, Nagybecskerek.

Leopold Sándor, községkerületi elnök, Szekszárd.

Dr. Neumann Ede főrabbi, Nagykanizsa.

várhelyi Rósa Izsó, községkerületi elnök, Szeged.

Dr. Schnitzer Ármin főrabbi, Komárom.

Schreiber Ignác, Győr.

Dr. Sidon Adolf főrabbi, Versec.

Dr. Steinherz Jakab főrabbi, Székesfehérvár.

nagypéli Sternthal Salamon, izr. hitközségi elnök, Temesvár.

Dr. Venetianer Lajos főrabbi, Újpest.

B)

A tanári kar tagjai.

a) Theológiai tanárok.

Dr. Bacher Vilmos, a tanári kar elnöke; tanította a felső tanfolyamban a bibliai tudományokat; az alsó tanfolyamban a szentírást és a zsidók történetét.

Dr. Blau Lajos, tanította a felső tanfolyamban a talmudot és a zsidók történetét, az alsóban a pentateuchust és a héber meg aram nyelvtant. Az intézet könyvtárosa.

Dr. Goldziher Ignác, az egyetem rendes tanára, tanította a felső tanfolyamban a zsidó vallásbölcsészetet.

Dr. Guttmann Mihály, tanította a felső tanfolyamban a szertartást, az alsóban a talmudot és a szentírást.

Dr. Hevesi Simon, tanította a felső tanfolyamban a homilétikát.

b) Gimnáziumi tanárok.

Balogh Ármin, tanította a magyar nyelvet és irodalmat (az összes osztályokban), a magyarok történetét (az V. osztályban), a világtörténetet (az I. és a IV. osztályban), a politikai földrajzot (a IV. osztályban), a bölcsészetet (a IV. és V. osztályban).

Dr. Bloch Henrik, a tanári kar jegyzője, tanította a német nyelvet és irodalmat (az összes osztályokban), a görög nyelvet (az I., II., III. és V. osztályban), a világtörténetet (a III. és IV. osztályban).

Dr. Dercsényi Móric, tanította a latin nyelvet (az I., III., IV. és V. osztályban), a görög nyelvet (a IV. osztályban).

H a u s b r u n n e r V i l m o s, tanította a számtant (az összes osztályokban), a természetrajzot (az I., II. és III. osztályban) és a természettant (a III., IV. és V. osztályban).

*

L a z a r u s A d o l f, tanította az éneket (az összes osztályokban).

B a r n a J a k a b, tanította a tornát (az összes osztályokban).

.

KÖNYVTÁRA

C)

A hallgatók és tanulók névjegyzéke.

Azon tanulók, kiknek neve csillaggal van jelölve, az iskolaév közben elmaradtak.

A felső tanfolyam hallgatói :

Név :	Évfolyam :	Születéshely :	Megye :
Diamant Gyula	IV.	Nagy-Tapolcsány	Nyitra
Dr. Feldmann Áron	V.	Galántha	Pozsony
Frenkel Bernát	I.	Hódász	Szatmár
Grünwald Illés	III.	Miava	Nyitra
5 Gutmann Simon	III.	Péterréve	Bács
Dr. Kálmán Ödön	V.	Kun-Szt.-Márton	J. K. Szolnok
Kis Chájim	III.	Veresmart	Ugocsa
Klein Miksa	II.	Tolcsva	Zemplén
Dr. Krausz Ignác	IV.	Komárom	Komárom
10 Kún Lajos	III.	Tisza-Igar	Heves
Morgenstern Ernő	II.	Budapest	
Péner Miklós	II.	Szatmár-Németi	Szatmár
Pfeiffer Izidor	V.	Pápa	Zemplén
Rosenberg Salamon	I.	Budapest	
15 Schlesinger Sámuel	IV.	Ipolyság	Hont
Schmelczer Izsák	I.	Péterréve	Bács-Bodrog
Stern Ignác	IV.	Putnok	Gömör
Weisz Jakab	III.	Jablonic	Nyitra
Zipser Dávid	V.	Richwald	Szepes

Az alsó tanfolyam tanulói :

I. osztály.

Név :	Születéshely :	Megye :
Büchler Jenő	Pásztó	Heves
Davidovits Dénes	Erzsébetfalva	Pest
Friedmann Hillel	Madarász	Szatmár
Keleti Lajos	Losonc	Nógrád
5 Klein Salamon	Tolcsva	Zemplén
Láczér Dénes	Cegléd	Pest

Név :	Születéshely :	Megye :
Luria Adolf	Császárfalu	Sopron
Mandl Ármin	Izbugya-Rabóc	Zemplén
Moskovits Árpád	Erdő-Bénye	Zemplén
10 Péner Jenő	Mátészalka	Szatmár
Schwarz Zsigmond	Sátoralja-Ujhely	Zemplén

II. osztály.

Név :	Születéshely :	Megye :
Deutsch József	Magyarjakabfalu	Sáros
Farkas Manó	Marosvásárhely	Maros-Torda
*Feuerstein Feivel	Ó-Dávidháza	Bereg
Freilich Sámuel	Hukliva-Zugó	Bereg
5 Freireich Dávid	Miskolc	Borsod
Herzog Sámuel	Arad	Arad
Hoffmann Mendel	Peleszarvad	Szilágy
Klein Fülöp	Badaló	Bereg
Klein Salamon	Ecseg	Nógrád
10 Salamon Pinkász	Ó-Dávidháza	Bereg
Trebitsch Jenő	Budapest	
Weinberger Sándor	Bodrog-Vécs	Bács-Bodrog
Wolf József	Budapest	

III. osztály.

Név :	Születéshely :	Megye :
Eisenberg Géza	Batrovcze	Szerém
Ellenbogen Ignác	Jánosháza	Vas
Fried Manó	Visó-Oroszi	Máramaros
Grünberg Tivadar	Budapest	
5 Grünwald Nándor	Mád	Zemplén
Klein Ábrahám	Cseke	Szatmár
Lebovics Emil	Técső	Máramaros
Schreiber Ignác	Nagyvárad	Bihar
Sperber Nándor	Scanka	Galicia
10 Weisz Ignác	Nagytapolcsány	Nyitra
Weiszberger Ármin	Ujpest	Pest
Winkler Ernő	Ujpest	Pest

IV. osztály.

Név :	Születéshely :	Megye :
Blech Gyula	Gorlicze	Galicia
Burger Izidor	Bodzás-Ujlak	Zemplén
Drechsler Simon	Tabajd	Fehér

Név :	Születéshely :	Megye :
Fischer Bernát	Köpcsény	Moson
5 Gáspár Pál	Pécs	Baranya
Geyer Artur	Budapest	
Grünwald Sándor	Sátoralja-Ujhely	Zemplén
Kán Izsó	Budapest	
Nébel Ábrahám Izsák	Záhony	Ung
10 Pollák Géza	Rimaszombat	Gömör
Resofszki Artur	Bodókő-Váralja	Abauj-Torna
Weisz Mór	Debrecen	Hajdu

V. osztály :

Név :	Születéshely :	Megye :
Bernáth Miklós	Kápolnok-Monostor	Szolnok-Doboka
Burger Dezső	Debrecen	Hajdu
Engelberg József	Abony	Pest
Fried Ábrahám	Visó-Oroszi	Máramaros
5 Gerson József	Losonc	Nógrád
Goldklang Arnold	Nagy-Kosztolány	Nyitra
Goldklang Lázár	Nagy-Kosztolány	Nyitra
Goldmann Dávid	Gajár	Pozsony
Klein Henrik	Tolcsva	Zemplén
10 Klein Sámuel	Badaló	Bereg
Mann Mór	Vizsoly	Abauj-Torna
Müller Salamon	Gánya	Máramaros
Niedermann Mór	Nagy-Surány	Nyitra
Pelczer József	Bonyhád	Tolna
15 Roth Salamon	Piskolcz	Bihar
Schulsinger Henrik	Chzanow	Galicia

D)

Az alsó tanfolyam tanulójának előmenetele.

Osztály	Jelesen végzett	Jól végzett	Elégségesen végzett	Javitó vizsgálatra utasított	Az osztály ismétlésére utasított	Összesen
I.	2	2	6	—	1	11
II.	1	2	8	—	1	12
III.	—	5	7	—	—	12
IV.	1	3	8	—	—	12
V.	2	3	11	—	—	16

E)

Az „Écz-Chájim“ segélyzőegylet kimutatása az 1910/11-iki tanévről.

Az „Écz-Chájim“ segélyzőegylet elnöksége fájdalommal emlékszik e helyen is azon nagy veszteségről, mely az egyletet a lefolyt tanévben néhai Rosenberg Mór, választmányi tag és néhai Weisz J. Manó, egyleti pénztáros elhunytával érte. Rosenberg Mór és Weisz J. M. urak egyletünk érdekeit éveken át hathatósan előmozdították. Rosenberg úr azonkívül a számvizsgáló, Weisz J. M. úr előbb a számvizsgáló, azután a pénztáros tisztségét legbuzgóbban kitöltették.

Egyletünk e nemes emberbarátok emlékét mindenkoron hiven meg fogja őrizni.

Az „Écz-Chájim“ segélyzőegylet elnöksége hálás köszönettel sorolja fel az 1910/11-iki tanévben befolyt adakozásokat. A választmány tagjai a tanári karon kívül: Adler Gyula, Eisler Samu, dr. Fischer Gyula, Goldmann Mihály, Handler Jónás, Herzmann Bertalan, dr. Simon József urak.

I. Bevételek:

A) Tagsági díjak:

	Korona		Korona
Ábrahám Emil úr, Budapest	10.—	Baumfeld és Weidmann urak,	
Adler Gyula úr, »	40.—	Budapest.	10.—
Adler Lajos úr, »	20.—	Barber Izidor és Tsa., Bpest	10.—
Dr. Ardó Alfréd úr »	10.—	Beimel Sándor úr, Budapest	10.—
Auer Dávid és Fiai, »	10.—	Beer és Rosenberg urak,	
Bacher Emil úr, Budapest .	10.—	Budapest	10.—
Dr. Bacher Vilmos úr, Bdp.	10.—	Berger Jakab úr, Ráckeve .	10.—
Dr. Bánóczi József úr, »	10.—	Besztercebányai izr. hitk. .	10.—
Baumgarten Lajos úr, »	20.—	Bettelheim Miksa úr, Bdp.	10.—
Baumgarten Leó úr, »	20.—	Bettelheim M. és Tsa., »	10.—
Balogh Ármin úr, Budapest	10.—	Berger Mór úr, Budapest .	10.—
felsőiványi Baruch Jenő úr,		Birnbaum László úr, Bdp.	10.—
Budapest.	10.—	Beifeld József úr, Budapest	10.—

	Korona		Korona
Birnbaum Imre úr, Budapest	10.—	Gansel Ignác úr, Budapest	10.—
Bloch Ártur úr, Budapest	10.—	Dr. Goldziher Ignác úr, ta-	
Blau Ármin úr, »	10.—	nár, Budapest	10.—
Dr. Blau Lajos úr, »	10.—	Goldmann Mihály úr, Bdp.	10.—
Dr. Blumgrund Naftali úr,		Gomperz testvérek urak, Bdp.	20.—
rabbi, Abony	10.—	Groß úr, Budapest	10.—
Blitz úr Budapest	10.—	Dr. Grauer Vilmos úr, Bdp.	20.—
Bozsán Péter úr, Budapest	10.—	Grüner A. Henrik úr, »	10.—
Brammer Ödön úr, »	10.—	Grünfeld Miksa úr, Budapest	10.—
Braun és Politzer urak, Bdp.	10.—	Gutmann Miksa úr, Bdp.	20.—
Breitner Testvérek, Budapest	10.—	Guttmann Gusztáv úr, Bdp.	10.—
Brust Dávid úr, »	10.—	Guttmann Ádám úr, Bdp.	10.—
Budai izr. hitközség	20.—	Györgyei Illés úr, Budapest	20.—
Brüll Alfréd úr, Budapest	50.—	özvegy Grosz Zsigmondné	
Dr. Büchler Adolf úr, igaz-		úrnő, Budapest	10.—
gató, London	10.—	Handler Jónás úr, Budapest	10.—
Dr. Dercsényi Móricz úr, tanár,		özv. Heidelberg Mórne úrnő,	
Budapest	10.—	Budapest	10.—
Dr. Diamant Gyula úr, rabbi,		ifj. Hay Ignác úr, Budapest	12.—
Vukovár	10.—	Dr. Haas Simon úr, Szucsány	10 —
Deutsch Gyula úr, Budapest	10.—	báró Hatvany-Deutsch József	
Deutsch Sámuel úr, »	30.—	úr, Budapest	100.—
Deutsch Miklós úr, »	10.—	Halmos Izor úr, Budapest	10.—
özv. Drucker Mórne úrnő,		Hausbrunner Vilmos úr, ta-	
Budapest	10.—	nár, Budapest	10.—
Dr. Drechsler Miksa úr, rabbi,		Herzfeld Frigyes úr, Bdp.	10.—
Temesvár.	10 —	Herzfeld Zsigmond úr, »	10.—
Eisler és Reinitz urak, Bdp.	10.—	Herzmann Bertalan úr, »	40.—
Ehrenstein Bernát úr, »	10.—	Dr. Heller Bernát úr, tanár,	
Entermont és Tsa. urak, »	10.—	Budapest	10.—
Eppinger Lázár és fiai »	20. —	Heller Gyula úr, Budapest	10.—
Dr. Fényes M. úr, tanár, Bdp.	10.—	Hecht Jónás úr, Budapest	10.—
Dr. Fischer Gy. úr, rabbi, »	10.—	Heisler Vilmos, úr, Bdp.	10.—
Fischer Zsigmond úr, »	10.—	Dr. Herzog Manó úr, rabbi,	
Fleischel Sándor úr, Bdp.	10.—	Kaposvár.	10.—
Freudenberg Rafael úr, Bdp.	10.—	Dr. Hevesi Simon úr, rabbi	
Dr. Frisch Armin úr, tanár,		Budapest	10.—
Budapest	10.—	Hirsch Jakab úr, Budapest	30.—
Fröhlich Miksa úr, Bdp.	10.—	Horner Samu úr, »	10.—
ifj. Fröhlich és Tsuk urak, Bdp.	10.—	Joel Adolf és Fiai, Budapest	10.—
Fürst Jakab és Fiai »	30.—	Kalmár és Engel »	10 —
Dr. Fuchs Dávid úr, »	10.—	Kanitz Ignác és Fiai »	20.—
Gardé Henrik úr, Budapest	10.—	Kann Jakab úr, Budapest	10.—

	Korona		Korona
Klein J. D. úr, Budapest .	20.—	Munk Mór és Társa utóda,	
Klein Jakab H. úr, » .	10.—	Budapest	20.—
Dr. Klein József úr, rabbi,		Musitzky Ignác úr, Bdp. .	10.—
Kassa	10.—	ifj. Nagler Testvérek, Bdp.	10.—
Dr. Kohner Adolf úr, Bdp.	200.—	Nagel Ignác úr, Budapest .	10.—
Kohner Adolf Fiai, » .	60.—	Neuschlosz Károly és Fia,	
Kohn Arnold úr, Budapest .	10.—	Budapest	20.—
Dr. Kohn S. úr, főrabbi, Bdp.	10.—	Ösztreicher Miksa úr, igaz-	
Kobrak Mór úr, Budapest .	10.—	gató, Budapest	10.—
Dr. Krämer Lipót úr, Nagy-		Dr. Osztern Lipót úr, Bdp.	10.—
szöllős	10.—	Pinkász Zsigm. és Fiai, Bdp.	10.—
Dr. megyeri Krausz Izidor		Pauncz Sándor úr, Budapest	10.—
úr, Budapest	12.50	Pollák József úr, » .	10.—
özvegy Kriegler D.-né úrnő,		Pozsonyi izr. hitközség . .	30.—
Budapest	10.—	Pollák Károly és Társa, Bdp.	10.—
Dr. Kecskeméti Lipót úr,		Rechnitz H. és M. urak,	
rabbi, Nagyvárad.	15.—	Budapest	10.—
Kronberger Lipót úr, igaz-		Dr. Rosenák Miksa úr, » .	10.—
gató, Budapest	10.—	Roth Miksa úr, Budapest .	10.—
Küszler Henrik úr, Bdp. .	10.—	ruszti Ruszt József úr, Bdp.	20.—
Lang Vilmos úr, » .	10.—	Sándor Ármin úr, Budapest	10.—
Laczkó Sándor úr, » .	20.—	Semmler J. úr, » .	20.—
Laczkó és Popper urak, Bdp.	20.—	Simon Jakab úr, » .	10.—
Lazarus Adolf úr, főkantor,		Dr. Simon József úr, » .	10.—
Budapest	10.—	Simon Miksa úr, » .	10.—
Leipziger Vilmos úr, Bdp. .	20.—	Dr. Silberfeld Jakab rabbi úr,	
Dr. Linksz Ármin úr, » .	10.—	Aranyos-Maróth	10.—
Leitersdorfer Dávid úr, Bdp.	10.—	özv. Spitz Lipótné, úrnő, Bdp.	10.—
Liptószentmiklósi izr. hitk.	20.—	Sváb Károly úr, Budapest .	100.—
özv. Löwy Bernátné, úrnő,		Schlesinger Alajos úr, Bdp.	10.—
Budapest	10.—	Schlesinger M. Bertalan úr,	
Löwy Adolf úr, Budapest .	10.—	Budapest	20.—
Löwenstein Henrik úr, Szom-		Schlesinger és Pollakovits	
bathely	10.—	urak, Budapest	20.—
Lindenbaum Móric úr, Bdp.	20.—	Schön Ignác úr, Budapest	10.—
Löwy Salamon úr, igazg. »	10.—	Schossberger Henrik úr, Bdp.	20.—
Markus és Szendrei urak, »	10.—	Dr. Schreyer Jakab úr, » .	10.—
Dr. Mezey Ferenc úr, » .	10.—	Dr. Schreyer Samu úr » .	10.—
Mohácsi izr. hitközség . .	20.—	Dr. Schwarz Jakab úr, » .	10.—
Modern és Breitner urak,		Schwarz Lajos úr, » .	10.—
Budapest	30.—	id. Schulz József úr, » .	10.—
Müller Mór úr, Budapest .	10.—	Dr. Stamberger Ferenc úr, »	20.—
Müller Vilmos úr, » .	20.—	Stern Károly úr, » .	10.—

	Korona		Korona
özv. Stern Frigyes J -né úrnő,		Weisz Gyula úr, Budapest .	10.—
Budapest	10.—	Dr. Wellesz Gyula úr, rabbi,	
Dr. Stiller Bertalan úr, tanár,		Budapest	20.—
Budapest	20.—	Dr. Weiszbürg Gyula úr, Bdp.	10.—
Strasser Róbert úr, »	10.—	Weisshut Károly úr, »	10.—
Strausz Emil úr, »	20.—	Wertheimer és Frankl urak,	
Dr. Unger B. úr, »	10.—	Budapest	10.—
Dr. Venetianer Lajos úr, rabbi,		Wollák Soma úr, Budapest.	10.—
Ujpest	10.—	Dr. Wolff Vilmos úr, »	10.—
Veszprémi izr. hitközség . .	20.—	ujpesti Wolfner Lajos úr, Bdp.	10.—
Wahl Béla úr, Budapest . .	10.—	Wottitz Báruch és Fiai, Bdp.	10.—
Weisz Adolf úr, » . .	10.—	Dr. Ziegler Ignác úr, rabbi,	
Weisz J. M. úr, » . .	10.—	Karlsbad	10.—
Dr. Weisz Miksa úr, Bdp. .	10.—	Zwack József úr, Budapest .	20.—
Dr. Weisz Mór úr, » .	10.—	Összeg	2699.50

B) Templomi adakozások.

I. A dohányutcai templomban.

	Korona		Korona
Adler Gyula úr .	30.—	Lamm Mór úr . .	20.—
Bacher Emil úr .	200.—	Lederer Róbert úr	30.—
Bäumel Sándor úr .	100.—	Schwarz Ignác úr	100.—
Diamant Samu úr .	25.—	Schwarz Samu úr	2.—
Fellner Gyula úr	5.—	Steinbert Bernát úr .	10.—
Fellner Sándor úr . .	10.—	Schmidt Zsigmond úr	25.—
Dr. Grauer Vilmos úr	25.—	Stern Ábrahám úr .	5.—
Klein Henrik úr	3.—	Dr. Virág Mór úr .	10.—
Kovács Géza úr .	200.—	Wiener Nátán úr . .	2.—
Dr. Kohner Adolf úr .	200.—	Összesen	1002.—

II. Az intézeti templomban.*)

Balogh A. 30 (10), Dr. Deák Imre 2 (2), Dr. Leipniker Manó 2, Kohn (1), Robicsek 2 (2), Stern Ignác 1, Strausz 3 (3), Salgó 7 (3), Buxbaum 2 (2), dr. Bacher 6 (5), Sternberg 9, Neuwirth 4 (2), Fried József 3 K 18 f, dr. Guttmann M. 5, Stern Számuel 2, Buchbinder H. 5, Buchbinder N. 5, Schlesinger 5,

*) A zárójelen kívül álló számok az Écz-Chájim javára, a zárójel közt álló számok a templomi célokra tett adakozásokat tüntetik fel.

Scheer Bernát tanár Baja 10 (10), dr. Blau Lajos 9 (5),
 Blau György 4, Rosenberg 1, dr. Schwarz Jakab 4, Kohn 1,
 Kún Lajos 2, Blatt H. 2, Porjesz József 4, dr. Enten M. 2,
 Salamon Abr. 72 f, Dr. Kálmán 4, Diamant Gy. 2, Máté Mór 2,
 Schönfeld G. 5 (5), Meister A. 1, Ritter M. 1, Ungar A. 5 (5),
 Antal J. 10, Fischer J. 2, Groszmann P. 2, Lamendorf J. 2 (2),
 dr. Steiner V. 4, Dr. Szidon A. rabbi Versec 4, Novak S. 2 (2),
 Hausbrunner Vilmos 5, dr. Dercsényi 5, Kemény D. 2,
 Schlesinger Gy. 10 (10), Polgár 10, dr. Kőrös Márton 20 (10),
 dr. Mann Mór 20 (20). Összesen 250 K 92 f (109).

A templomi adakozások összege:

	Korona
I. A dohányutcai templomban .	1002.—
II. Az intézeti templomban .	250.92 (109)
	1252.92

C) Szelvények és kamatok.

Az egyleti vagyon befolyt kamatai, a Reich Gábor és Sarolta és gelsei Guttmann-féle alapítványok kamatjaival együtt	7076.—
---	--------

D) Rendkívüli adakozások.

Balogh Ármin úr	30.—
» » » jutalomdíj	40.—
Braun József úr	50.—
Salgó úr	5.—
Schwarz Mór úr	2.—
Özv. Widder Mórné úrnő	20.—
N. N.	50.—
Pesti izraelita hitközség útján: Weisz J. M. hagyatékadománya	1000.—
Wohl M.-né	10.—
Dr. Fischer Gyula úr ösztöndíjadománya	200.—
Az O. M. J. K. E. »dr. Bacher Vilmos úr ösztöndíja«	200.—
Pesti izraelita hitközség: Rothschild adományból .	1500.—
Összesen	3107.—

E) Alapítványok.

	Korona
Katzburg Fülöp úr 500 kor. alapítványának IV. részlete	100.—
Herzmann Bertalan úr és neje Tótisz Lujza úrnő alapítványának 1910. évi részlete	200.—
Összesen	300.—

F) Más adakozások az intézet és az Écz-Chájim segélyegylet javára.

A vallás- és közoktatásügyi minister úr (Ő Nagyméltósága méltóztatott intézetünk szegénysorsú növendékeinek támogatására az izr. iskolaalapból 2000 koronát engedélyezni.

Az izr. közalap bizottsága ugyanerre a célra 2000 koronát, a pesti izraelita hitközség pedig 1400 koronát engedélyezett.

A pesti izr. hitközség előjárósága főt. dr. Kohn Sámuel főrabbi úr javaslatára egy a tanári kar által ajánlott hallgatónak megszavazta a Kohn Sámuel-féle ösztöndíjat (200 kor.) és két hallgatónak a hitközségi ösztöndíjakat (à 200 kor.).

A pesti izr. hitközség előjárósága megszavazta egy a tanári kar által ajánlott hallgatónak a Reich Gábor és Sarolta-féle ösztöndíjat (400 kor.).

A pesti izr. hitközség előjárósága megszavazta egy a tanári kar által ajánlott hallgatónak a Glück Bernát és neje féle ösztöndíjat (480 kor.).

A pesti izr. hitközség előjárósága megszavazta egy alsó tanfolyambeli tanulónak a Glück Hanni-féle ösztöndíjat (320 kor.).

Dr. Fischer Gyula rabbi úr a tanári karnak 200 kor. ösztöndíjat bocsátott rendelkezésére, melyet a tanári kar a nemes adakozó intenciója szerint egy felső tanfolyambeli hallgatónak juttatott.

Az ómoraviczai izr. hitközség előjárósága az Ungar Benjamin-féle ösztöndíjat (400 kor.) egy Bácsmegyei illetőségű hallgatónak a tanári kar ajánlatára megszavazta.

Az izr. orsz. ösztöndíjegylet bizottsága megszavazott öt hallgatónak 200—200 koronai, és öt hallgatónak 100—100 koronai ösztöndíjat.

A IX. izr. községkerület előjárósága az általa alapított 100 kor. ösztöndíjat a tanári kar javaslatára egy a bibliai tudományokban kiváló felső tanfolyambeli hallgatónak oda ítélte.

Az O. M. I. K. E. 200.— kor. ösztöndíját egy felső tanf. hallgató nyerte.

Korona

G) Az intézeti perselytartalma 7.45

H) Kisorsolt értékpapírok összege . . . 5200.—

Korona

A bevételek összege.

Mult évről áthozott egyenleg	2191.71
Tagsági díjak	2699.50
Templomi adakozások	1252.92
Szelvények és kamatok	7076.—
Rendkívüli adakozások	3107.—
Alapítványok	300.—
Vállás- és közoktatásügyi ministerium	2000.—
Izraelita közalap	2000.—
Pesti izraelita hitközség	1400.—
Persely	7.45
Kisorsolt értékpapírok	5200.—
Összesen	27.234.58

*

K i a d á s o k.

A báró Hatvany-Deutsch József úr által adományozott 2000 koronán kívül, melynek elszámolását külön tüntetjük fel, fordítottunk az »Écz-Chájim« pénztárából segélyezésre, ruházásra, ösztöndíjakra és más kiadások fedezésére 19.345 korona 76 fillért, még pedig:

	Korona
Diákasztal	2383.20
Rendes havi segély	13040.—
Téli kabátok	480.—
Gyógyszerek	144.65
Rothschild adomány kiosztása	1500.—
Rendkívüli segély	161.—
Dr. Fischer Gyula úr ösztöndíjának kifizetése	200.—
A Goldziher Izsák-féle ösztöndíj kifizetése	80.—
O. M. I. K. E. Dr. Bacher Vilmos-féle ösztöndíj kifizetése	200.—

	Korona
Makay Emil-alapítvány kamatainak kifizetése . . .	8.—
Herzmann Bertalan és neje alapítvány kamatának kifizetése jutalomdíj gyanánt	16.—
Balogh Ármin úr adományának kifizetése jutalom- díjak gyanánt	40.—
A Horowitz-féle olajalapítvány	36.—
Költségek: egyleti behajtónak, templomi beszédőnek, bank stb.	127.26
4 ^o / _o -os Pesti magy. keresk. bank záloglevél 1000 kor. névértékben	924.65
	Összesen 19.345.76
Bevételek összege	K 27.234.58
Kiadások összege	» 19.345.76
Készpénzegyenleg	K 7888.82

*Kimutatás a báró Hatvany-Deutsch József úr által adományozott
2000 koronáról.*

	Korona
Reggelire	1588.20
A diák-asztal céljára	411.80
	Összesen 2000 —

A templomi bevételek és kiadások.

Bevételek.	Korona
1910. szeptember 1-én maradt	135.77
Ülőhelyek bérletéért befolyt	558.—
Istentiszteleti adományok	147.—
A Horowitz Betti-alapítvány kamatai	36.—
	Összesen 876.77
Kiadások.	Korona
Előimádkozóknak és az énekkarnak a nagyünnepeken	435.—
Havi és egyéb kiadások	254.57
Beszédőnek	5.20
	Összesen 694.77

	Korona
Bevételek	876.77
Kiadások	694.77
Marad	182.—

*Az „Écz-Chájim” értékpapirjainak letét-jegyzéke
1911. évi június hó 24-én.*

	Korona
4 ⁰ / ₀ januári járadék	600.—
4 ⁰ / ₀ májusi járadék	800.—
4·2 ⁰ / ₀ áprilisi járadék	300.—
4 ¹ / ₂ ⁰ / ₀ Pesti magy. keresk. bank záloglevél	27.800.—
4 ⁰ / ₀ magyar földhitelintézeti záloglevél	13.000.—
4 ⁰ / ₀ magyar földhitelintézeti kötvény	5000.—
4 ⁰ / ₀ magyar jelzálog sorsjegy 2 drb.	400.—
4 ⁰ / ₀ Pesti magy. keresk. bank záloglevél	106.200.—
4 ⁰ / ₀ Pesti magy. keresk. bank közs. kötvény	2000.—
2 drb. convert. magy. jelzálogsorsjegy	200.—
Összesen	156.300.—

Herzmann Bertalan és neje Totis Lujza alapítványa.

4 ¹ / ₂ ⁰ / ₀ Pesti magy. keresk. bank záloglevél	200.—
---	-------

Ehrlich Mózes alapítványa.

4 ⁰ / ₀ Pesti magy. keresk. bankzáloglevél K	2000.—	
Folyószámla-egyenleg	460.50	2460.50

Bauer Zsigmond alapítványa.

4 ⁰ / ₀ Keresk. bank záloglevél	K	400.—	
4 ⁰ / ₀ Magyar korona járadék	»	100.—	
Folyószámla-egyenleg	»	97.50	597.50

Dr. Bacher Vilmos pályadíj-alap.

4 ¹ / ₂ ⁰ / ₀ Pesti magy. keresk. bank záloglevél K	2400.—	
Folyószámla-egyenleg	254.—	2654.—
Összesen	162.212.—	
Készpénzegyenleg		7888.82
Vagyon		170.100.82

Az országos rabbiképző-intézet diákasztalának bevételei és kiadásai az 1910/11. tanévben.

B e v é t e l:		Korona
Az előző tanévből maradt		—75
Az izr. egyházi célokra törvényhozásilag megállapított javadalomból az orsz. izr. iroda útján engedélyezett államsegély		1000.—
Az orsz. magyar izr. közalapból		4000.—
Az orsz. izr. közmívelődési egylettől		500.—
A pesti Chevra Kadisától		1500.—
A pesti izr. hitközségtől		150.—
Az újpesti izr. hitközségtől		25.—
Az újpesti szentegylettől		25.—
A pesti izr. hitközségtől a Boschan Jakab-féle alapítvány jövedelméből		2000.—
Az Écz-Chájimtól		2800.—
Winterberg Gyula, udv. tanácsos úr adománya		500.—
Bacher család adománya bold. özv. Bacher Simonné úrnő halála alkalmából		100.—
Dr. Kecskeméti Lipót, nagyváradai főrabbi úr adománya		10.—
Összesen		12.610.75

K i a d á s:		
1910. szeptember havában		911.70
október	»	1544.02
november	»	1288.25
december*)	»	610.34
1911. január	»	367.02
február	»	301.98
március	»	1389.13
április	»	1607.28
május	»	1640.04
június	»	739.37
		10.399.13
Egyenleg június 16-án		2211.82
		12.610.95

*) A három téli hónapban (december, január, február) a diákasztal a ns. Ehrlich G. Gusztáv igazgató úr által fenntartott intézmény jótéteményében részesült.

F)

Az ajándékozott könyvek és cserepéldányok lajstroma.

- Alliance Israélite Universelle. Paris.**
Strack H., Sanhedrin, Makkoth. Leipzig 1910.
— Jesus und die Häretiker . . . Leipzig 1910.
Lubetzki, מ' הרשלם. III. Pieterkov 1910.
Michaelis A., Rechtsverhältnisse d. Juden in Preußen. Berlin 1910.
Luncz, Jerusalem. VIII. Jg. Jerusalem 1910.
Segel B., Entdeckungsreise d. Th. Lessing . . . Lemberg 1910.
Katz A., Biographische Charakterbilder. Wilna 1906.
Jedlowitz, חיי היהודים בזמן הת'.
Löwenthal, מ' לרבי יונה גרונדי על מגילה. Berlin 1910.
Ackermann H., Münzmeister Leopold. Frankfurt a. M. 1910.
Lattes G., Dale' East End . . . al . . . Casale Monf. 1910.
Néhai Bloch Mózes tanár hagyatékából folytatólag:
סדרור המנהגים. Munkács 1888.
רש"י על התורה. ed. Berliner. Frankf. a. M. 1906.
Gutachten ausl. Rabbiner über die Statuten des Landes-Congresses in Ungarn. Pest 1870.
Entwurf einer Synagogaal-Verf. d. Bekenner d. jüd. Glaubens in Mähren. Brünn s. a.
- Mitteilungen über die zu errichtende Rabbinerschule. Pest 1864.
Löw J., Az Ezredév. Szeged 1896. Továbbá 7 füzet.
Hatvany József báró, a vezérő-bizottság elnöke, Budapest.
Biblia-kodex pergamentre írva.
Magy. Kir. Kereskedelemügyi Minis-terium.
Magyarország. Budap. 1909. Díszmű.
Magy. Kir. Vallás- és Közoktatásügyi Ministerium.
Magyar nyelv. 1910.
Magyarország közoktatásügye 1909-ben. Budapest 1910.
Markon Isak, St. Petersburg.
Hakedem I—III. 1907—1909.
Texte und Untersuchungen. St.-Petersburg 1908.
Harkavy-Festschrift. St.-Petersburg 1908.
Muzeumok és Könyvtárak Orsz. Tanácsa.
VIII. Jelentés 1909. évről. Budapest 1910.
Muzeumok és Könyvtárak Orsz. Főfelügyelősége. Jelen és 1909. évről. Budapest 1910.
Dr. Ritter főrabbi, Rotterdam.
Seligsohn H., De duabus Hierosolymitanis Pentateuchi paraphrasibus. Vratislaviae (s. a.).

- Deutsch S., De Elibui sermonum origine . . . Vratislaviae (s. a.).
Cassel P., Aus der Hagia Sophia. Erfurt 1856.
קונטרס הלכה למעשה. Jerusalem 1910.
Dr. Salvendi Adolf, rabbi, Karlsruhe. Jüdische Presse 1910.
הזון למועד מדרצ'ם. Prag 1824.
זכות אבות על מצי אבות. Jerusalem 1894.
Néhai Dr. Rosenberg Sándor aradi főrabbi:
ארין צבי ותאומי צביה. Wien 1822.
למדיה. Livorno 1787.
שמות רבה. Prag def.
שור אורח חיים, השן משפט, אבן העזר. Berlin 1802–03.
חשרת מים. Wien 1824.
I–VI. Lemberg 1814.
של"ה. Lemberg 1860.
משאת בנימן. Krakau 1633.
הבדוק. Prag 1831.
בהמת עולם. Preßburg 1836.
מהר"ל. Cremona 1566.
אלהי רבה. Prag 1812.
גבולת בנימן. Lemberg 1789.
שו"ת שירי מחרה. Zolkiew 1854.
משניות. Berlin 1863.
שמלה חדשה. Zolkiew 1840.
תפארת יוסף. Prag 1725.
Zolkiew 1830.
שארית יעקב. Saloniki 1598.
Neu vermehrtes histor. und geogr. Lexicon I–VI. Basel 1721.
Azonkivül 138 kötet rabbinikus művet.
Ajándekoztak továbbá:
Bacher Ernő mérnök, Budapest. 1 drb.
Dr. Bacher Vilmos elnök, Budapest. 13 drb.
Bibliothek d. Gesellschaft zur Verb. d. Bildung unter d. Juden, Kiew. 1 drb.
Dr. Blau Lajos tanár, Budapest. (Folyóiratok.)
Dr. Bloch Henrik tanár, Budapest. 5 drb.
Central Conferenc of American Rabbis, New-York. 1 drb.
Ehrentreu H. rabbi, München. 1 drb.
Einhorn Dávid családja, New-York. 1 drb.
Frankl-Grün A. rabbi, Kremsier. 1 drb.
Goldbaum M. S., Lemberg. 1 drb.
Dr. Guttman Mihály tanár, Budapest. 6 drb.
Klein Miksa hallgató, Budap. 1 drb.
Lissák Jenő főgymn. tanár, Budapest. 1 drb.
Löw Imanuel főrabbi, Szeged. 1 drb.
Müller D. H. udv. tanácsos, Wien. 1 drb.
Dr. Pappenheim We., Wien. 1 drb.
Poznanski S. rabbi, Warschau. 1 drb.
Salamon Mózes rabbi, Turdosin. 1 drb.
Schill Salamon tanár, Budap. 1 drb.
Simonsen D. tanár, Kopenhagen. 1 drb.
Vadász Ede, Budapest. 6 drb.
Csereviszony útján a következő intézetektől:
Akademie der Wiss, München.
Collegio Rabbinico Italiano, Firenze.
Deutsches Bureau d. A. J. U., Berlin.
Dropsie College, Philadelphia.
Hebrew Union College, Cincinnati.
Jüd. theol. Seminar, Breslau.
Lehranstalt f. d. Wiss. d. Jud., Berlin.
Lehranstalt (isr. theol.), Wien.
O. M. I. K. E., Budapest.
Rabbiner-Seminar, Berlin.
Université Saint-Joseph, Beyrouth.

G)

A vásárolt könyvek lajstroma.

- Actes du I. Congr. intern. d. hist. d. religions I.** Paris 1901.
- Albrecht K.**, Register z. Z. A. W. Giessen 1910.
- Alte Orient.** XII.
- Allgemeine Zeitung des Judentums** 1910.
- Archives Israelites** 1886.
- Archiv für Religionswiss.** III. IV. V.
- Assab'iniyya-Batte Hannefelsch** ed. H. Hirschfeld. London 1894.
- Bamberger M. L.**, Joseph Nachmias und sein Com. z. Buche Esther. Leipzig 1893.
- Bardovitz L.**, Die rationelle Schriftauslegung des Maimonides. Berlin 1893.
- Bäumker-Hertling**, Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters. Münster 1910. 80.
- Berthelot A.**, Ende d. jüd. Staatswesens. Tübingen 1910.
- Biblische Studien** XVI. 1. 2.
- Bickell G.**, Der Prediger über den Wert d. Daseins. Innsbruck 1884
- Bienenstock M.**, D. jüd. Element in H. Heines Werken. Leipzig 1910.
- Billauer A.**, Grundzüge d. bab. talm. Eherechts. Berlin 1910.
- Binger**, Esclavage islamisme et christianisme. Paris 1891.
- Böhm A.**, Jüd. Nationalfonds. Köln-Leipzig 1910.
- Brandt W.**, Jüdische Reinheitslehre. Giessen 1910.
- Briefwechsel** zwischen F. Delitzsch u. H. Riess. Wien 1888.
- Bruston H.**, Texte primitive des Psaumes. Paris 1873.
- Buttenwieser M.**, Hebr. Elias-Apocalypse. Leipzig 1897.
- Buxtorf J.**, Gramm. chald. et syriaca. Basel 1615.
- Byron's Hebräische Gesänge.** Karlsruhe 1863.
- Caro H. J.**, Beiträge zur ältesten Exegese des Buches Threni. Berlin 1893.
- Chwolson D.**, Über die Frage ob Jesus gelebt hat? Leipzig 1910.
- Cohen S. L.**, Historisch-kritische Darstellung d. jüd. Gottesdienstes. Leipzig 1919.
- Cook St. A.**, Religion of Ancient Palestina. London 1908.
- Dähnhardt O.**, Natursagen. II. III. Leipzig-Berlin 1909—1910.
- Debre M.**, Der Jude in d. franz. Literatur. Ansbach 1909.
- Degener**, Wer ist's? V. Aufl. Leipzig 1911.
- Deutsch J.**, Rücksprache. Breslau 1843.
- Deutsche Literatur-Zeitung** 1910.
- Dieterloh A.**, Mutter Erde. Leipzig-Berlin 1905.

- Drumont-Gardon, D.** verjudete Frankreich. I—II. Berlin 1839.
- Dunin-Borkowski St.**, Der junge de Spinoza. Münster 1910.
- Duschenos A.**, A zsidókérdés mint Magyarország életkérdése. Wien 1867.
- Egyenlőség** 1910.
- Ehrlich A. B.**, Randglossen zur hebr. Bibel. III. Leipzig 1910.
- Eisenmenger-Schiefer**, Entd. Judentum. Dresden 1893.
- Eisler E.**, Juda. Budapest 1904.
- Eliahab**, Die 100jähr. Religionskrisis im Judentume. Berlin 1911.
- Emanuel Ch. H. L.**, A century and a half of Jew. History. London 1910.
- Enzyklopaedie des Islam.** VI. VII. VIII.
- Encyclopaedia of Religion and Ethics** Vol. III. Edinburgh 1910.
- Essai sur les Juifs.** Lyon 1771. I—II.
- Eucken R.**, Hauptprobleme d. Religionsphil. d. Gegenwart. 3. Aufl. Berlin 1909.
- Fäitlovitch J.**, Quer durch Abessinien. Berlin 1910.
- Feilchenfeld J.**, Beitrag z. garib-al Kuran. Wien 1896.
- Flavius Josephus**, Kleinere Schriften von Clementz. Halle a. S. 1910.
- Flesch H.**, Die Barajtha v. d. Herstellung der Stiftshütte. Zürich s. a.
- Floury C.**, Die Sitten d. Israeliten und Chr. Augsburg 1774.
- Flinders Petrie W. M.**, Egypt and Israel. London 1911.
- Flügel G.**, Definitiones Ali ben Moh. Dschordschain. Lipsiae 1845.
- Freund J.**, Biblische Gedichte. Breslau 1860. 8°.
- Freund L.**, Zur Geschichte des Ehegüterrechts bei den Semiten. Wien 1909.
- Friedländer J.**, Arabic Writings of Maimonides. Leiden 1909.
- Friedländer L.**, Sittengeschichte Roms. 8. Aufl. I—IV. Leipzig 1910.
- Friedländer M. H.**, Beiträge zur Geschichte d. syn. Gebete. Wien 1869.
- Garstang J.**, Land of the Hittites. London 1910.
- Geiger A.**, Israelitisches Gebetbuch. Breslau 1854.
- Gelger L.**, Die deutsche Literatur und die Juden. Berlin 1910.
- Ginzberg L.**, Legends of the Jews. II Philadelphia 1910.
- Die Haggada bei d. Kirchenvätern. I. Amsterdam 1899.
- Goldhammer L.**, Psychologie Mendelssohns. Wien 1886.
- Goldschmidt L.**, Sprüche der Väter. Berlin 1904.
- Goldziher J.**, Vorlesungen über den Islam. Heidelberg 1910.
- Gomperz Th.**, Essays und Erinnerungen. Stuttgart-Leipzig 1905.
- Aristoteles' Poetik. Leipzig 1897.
- Gottesdienstliche Gebräuche** der Juden. Leipzig 1849.
- Grabmann M.**, Gesch. d. schol. Methode. I. Freiburg i. B. 1909.
- Gradenvitz O.**, Einführung in die Papyruskunde. Leipzig 1900.
- Grafe E.**, Die Paulin. Lehre vom Gesetz. 2. Aufl. Freiburg-Leipzig 1893.
- Güdemann M.**, Moslih Eddini. Hannover s. a.
- A guide to the exhib. ill. Greek a Rom. Life.** London 1908.
- Günter H. J.**, Christliche Legende d. Abendlandes. Heidelberg 1910.
- Gut C.**, Für unsere Jugend. Frankfurt a. M. 1911.
- Guthe H.**, Bibelatlas. Leipzig 1911.

- Hackmann, H.**, Die Zukunftserwartung d. Jesaja. Göttingen 1893.
- Hamberger, C. H.**, Historisches Wörterbuch d. jüd. Schriftsteller von De Rossi. 2. Aufl. Bautzen s. a.
- Heine-Reliquien**. Berlin 1911.
- Heine's Werke**. I—XXI. Hamburg 1861—66.
- Hezel, W.**, Lehrb. d. Kritik d. A. T. Leipzig 1783.
- Hilprecht, H. V.**, D. neue Fund z. Sintflutgeschichte. Leipzig 1910.
- Hirsch, S. F.**, Gesammelte Schriften V. Frankfurt a. M. 1910.
- Hitközségi Szemle**. 1910.
- Hoffmann, M.**, D. Geldhandel d. deutsch. Juden während d. Mittelalters. Leipzig 1910.
- Horovitz, S.**, Sifre Zuttha. Breslau 1910.
- I. M. I. T. Évkönyv**.
- Der Islam**. 1910.
- Jacob Leonhard**, Jesu Stellung zum mos. Gesetz. Göttingen 1893.
- Jaeschke, E.**, Volksbibliotheken. Leipzig 1907.
- Jahresbericht d. jüd. theol. Seminars**. Breslau 1894.
- Jahrbuch der jüd. lit. Gesellschaft VII**. Frankfurt a. M. 1910.
- Jahrbuch d. Gesellschaft für Sammlung und Cons. von Kunst und hist. Denkm. d. Jud.**, I. Wien 1897.
- Jahrbuch für jüd. Gesch. und Lit.**, III., V., VII., VIII., XIV. Berlin 1900—1905, 1911.
- Jastrow, M.**, Religion Babyloniens. Lief. 15. 16.
- Jawltz**, מקור הברכות. Berlin 1910.
- Jellinek, A.**, Denkrede üb. Moses Mendelssohn. Wien 1886.
- A zsidóknak a nemzsidókhoz való viszonyáról szóló vallás-erkölcsi tanok röv. fogl. Trencsén 1883.
- The Jewish Chronicle**. 1910.
- Jewish Quarterly Review**. N. S. I.
- Judenfrage im preuß. Abgeordnetenhaus**. Breslau 1880.
- Kaerst, J.**, Gesch. d. hellen. Zeitalters, I—II. Leipzig 1901—09.
- Kahn Z.**, Sermons et allocutions. Paris 1896.
- Kalisch M.**, Berlins jüd. Reformation. Berlin 1845.
- Karge P.**, Resultate der neuer. Ausgrabungen in Pal. Münster i. W. 1910.
- Kautzsch E.**, Apokryphen u. Pseudogr. I—II. Tübingen 1900.
- Kautzsch E.**, Heilige Schrift. (Folytatás.)
- Keleti Tanulmányok**. (Goldziher J. 60. születésnapjára). Budapest 1910.
- Kleinpaul R.**, Länder- u. Völkernamen. Leipzig 1910.
- Deutsche Personennamen. (Götschen.) Leipzig 1909.
- Klauber E.**, Assyr. Beamtentum. Leipzig 1910.
- Kneucker J. J.**, Siloah. Heidelberg 1873.
- Knobel**, Jesaja. Leipzig 1843.
- Kogalniceanu V. M.**, Judenfrage in Rumänien. Bukarest 1897.
- Kohut A.**, Berühmte isr. Männer und Frauen. I—II. Leipzig s. a.
- König E.**, Hebr. u. aram. Wörterbuch. Leipzig 1910.
- Krochmal A.**, Theologie d. Zukunft. Lemberg 1872.
- Krauss S.**, Talmudische Archäologie. I—II. Leipzig 1910—11.
- Das Leben Jesu nach jüd. Quellen. Berlin 1902.
- Kühnel E.**, Granada. Leipz. 1910.

- Kuenen A.**, Volksreligion und Weltreligion. Berlin 1883.
- Kultur der Gegenwart.** (Folytatás.)
- Landau A. L.**, Sittenlehre d. Rabbiner. Breslau 1835.
- Lemann J.**, Eintritt d. Isr. in die bürgerl. Gesellschaft. Mülhausen 1888.
- Lezysnszky R.**, Lösung des Antoninusrätsels. Berlin 1910.
- Juden in Arabien. Berlin 1910
- Letteris M.**, Sagen aus dem Orient. Karlsruhe 1847.
- Levinstein G.**, Ladenburg u. d. Unsterblichkeit im Jud. Berlin 1904.
- Levy Isaak**, Der achte Abschnitt aus dem Tractate Sabbath. Breslau 1891.
- Lewin L.**, Rabbi Simon b. Jochaj. Frankfurt a. M. 1892.
- Lewy**, Festschrift. Breslau 1911.
- Lincke K.**, Samaria u. seine Propheten. Tübingen-Leipzig 1903.
- Lods A.**, Les decouverts d'Elephantine et l'Ancient Test. Montbeliard 1910.
- Löhr M.**, Israels Kulturentwicklung. Straßburg 1911.
- Löschke G.**, Jüdisches u. Heidnisches im christl. Kult. Bonn 1910.
- Lucas, L.**, Zur Geschichte d. Juden im IV. Jahrh. Berl. 1910.
- Mahler E.**, Der Kal. der Babylonier. Wien 1892.
- Mauthner F.**, Wörterbuch d. Philosophie. I. München 1910.
- Mayser E.**, Grammatik d. griech. Papyri. Leipzig 1906.
- Meissner Bruno**, Alexander u. Gilgames. Leipzig 1894.
- Mészáros Zs.**, A négy fiu. Budapest 1910
- Minerva** I. Straßburg 1911.
- Mischnalet** ed. Hoffmann. (41—43.) Berlin 1910.
- Mitteilungen** zur jüd. Volkskunde. 1910. 8°.
- Monatsschrift** 1910.
- Montet Ed.**, Joel. Genève 1877.
- Morrison W. D.**, Gli Ebrei sotto i Romani. Torino 1911.
- Müller D. H.**, Himjarische Inschriften. Leipzig s. a.
- Nathanael**. 1910.
- Naville E.**, Decouverte de la Loi. Paris 1910.
- Neumark D.**, Geschichte der jüd. Philosophie d. Mittelalters. II. 1. Berlin 1910.
- Nietzold J.**, Die Ehe in Ägypten. Leipzig 1903.
- Nikel J.**, Das A. T. im Lichte der altor. Forschungen. Münster i. W. 1910.
- Lehre d. A. T. über d. Cherubim und Seraphim. Breslau 1890.
- Nöldeke Th.**, Altt. Literatur. Leipzig 1868.
- Neue Beiträge z. sem. Sprachwiss. Straßburg 1910.
- Nordau M.**, Judentum im 19. u. 20. Jahrh. Köln-Leipzig 1910.
- Oberhammer E.**, Moab u. Edom. Wien 1908.
- Oesterreich**. Wochenschrift 1910.
- Ónody G.**, Tisza-Eszlár. Budapest 1884.
- Ost und West**. 1910.
- Ott A.**, Auslegung der n. t. Texte über die Ehescheidung. Münster i. W. 1910.
- Paasch C.**, Jüd.-deutsche Gesandtschaft. I—II. 2. Aufl. Leipzig s. a.
- Papus-Nestler**, Die Kabbala. Leipz. 1910.
- Pecz V.**, Ókori Lexicon. I—II. Budapest 1902—04.

- Peters N.**, Die jüdische Gemeinde von Elephantine-Syene. Freiburg i. B. 1910.
- Plato J.**, Zur Geschichte der Exegese. Halle 1892.
- Plaumann G.**, Ptolemais. Leipzig 1910.
- Pollux-Dindorf**, Onomasticon. I—V. Leipzig 1824.
- Prouss J.**, Biblisch-talm. Medizin. Berlin 1911.
- Rabbinische Gutachten über . . .** freie Forschung. Breslau 1842.
- Rabbinische Gutacht. 2. Sammlung.** Breslau 1843.
- Rawicz M.**, Kommentar d. Maimonides z. d. Sprüchen d. Väter. Freiburg i. B. 1910.
- Reltzenstein F.**, Liebe u. Ehe im Alten Orient. Stuttgart 1909.
- Reltzenstein R.**, Hellenistische Mysterienreligionen. Leipz.-Berlin 1910.
- Reland A.**, Analecta Rabbinica. Utrecht 1702.
- Die Religion in Geschichte und Gegenwart.** II. Tübingen 1910.
- Religionsgeschichtliche Versuche u. Vorarbeiten.** IX. 1, 2. Gießen 1910. 8°.
- Resch, A.**, Galiläa bei Jerusalem. Leipzig 1910.
- Reuss E.**, L'histoire Sainte et la Loi. Paris 1879.
- Revue Biblique.** 1910. 8°.
- Tables generales. II. Paris 1910
- Rigg J. M.**, Calendar of the Plea Rolls of the Exchequer of the Jews. Vol. II. Edinbourg 1910. 8°.
- Rivista Isr.**, 1910.
- Röpirat s predikáció,** 15 drb.
- Rosenmüller.** Scholia in V. T. II. Lipsiae 1835.
- De Rossl,** De Hebr. Typogr. Erlangen.
- Roth J.**, Religion u. Priestertum. Leipzig 1869.
- Rothstein J. W.**, Nachtgesichte d. Sacharja. Leipzig 1910. 8°.
- Salomon L.**, Geschichte d. Zeitungswesens. Leipzig 1907.
- Salvador-Eichler,** Geschichte der Römerherrschaft in Judäa. I—II. Bremen 1847.
- Schechter S.**, Documets of Jew Sectaries. Vol. I. II. Cambridge 1910.
- Scherb F.**, Geschichte des Hauses Rotschild. Berlin s. a.
- Schmidt E.**, Lessing I—II, Berlin 1909.
- Schriften d. jüd. hellen. Literatur.** Herausg. von L. Kohn. II. Breslau 1910.
- Schulmann L.**, Talmudklänge. Hildesheim 1856.
- Schürer E.**, Geschichte d. jüd. Volkes. 4. Aufl. Register. Leipzig 1911.
- Septuaginta,** Apocrypha. Nov. Tst. Lipsiae 1697.
- Simchowitz S. Sch.**, Positivismus im Mosaismus. Wien 1880.
- Simpler J.**, Der Anti-Verjüdelungsverein. Berlin 1880.
- Smith W. R.**, D. alte Testament. Tübingen 1905.
- Socin A.**, Die neuaram. Dialekte von Urumia bis Mosul. Tübingen 1882.
- Sombart W.**, Die Juden und das Wirtschaftsleben. Leipzig 1911.
- Spiegler J. S.**, Geschichte der ungarischen Nation. 2. Auflage. Budapest (1910.)
- Stearns W. N.**, Fragments from Graeco-Jewish Writers. Chicago 1903.
- Steinthal, H.**, Juden und Judentum. 2. Aufl. Berlin 1910.

- Stern, J.**, Salamon Rubin. Krakau 1908.
- Stern, M. L.**, Philosoph. u. naturw. Monismus. Leipzig 1885.
- Stille, G.**, Kampf gegen d. Judentum. Leipzig 1891.
- Stimme der Wahrheit.** I. Jahrgang. Würzburg 1905.
- Stooss, Carl**, Das bab. Strafrecht Hammurabis. Bern 1903.
- Strauss, D. Fr.**, Gespräche von Ulrich von Hutten. Leipzig 1860.
- Theologische Literaturzeitung.** 1910.
- Thomsen P.**, Palästina-Literatur. II. Leipzig 1911.
- Trattato d. Quattro**, Nomate gutturali lettere etc. Venezia 1768.
- Trietsch**, Palästina. 2. Aufl. 1910.
- Trusen J. P.**, Leichenverbrennung. Breslau 1865.
- Vaconius F.**, Die messianische Idee d. Hebräer. Frankfurt a. M. 1892.
- Volter D.**, Aegypten u. d. Bibel. 4. Aufl. Leiden 1909.
- Wachstein-Landau**, Jüdische Privatbriefe. Wien-Leipzig 1911.
- Wahrmund A.**, Babyl. Judent. und Christentum. Leipzig 1882.
- Wahrmund H.**, Handwörterbuch d. neu-arabischen Sprache. Giessen 1899.
- Weiss A.**, De libri Jobi paraphrasi chaldaica. Breslau 1873.
- Westberg F.**, Zur nt. Chronologie. Leipzig 1911.
- Wickenhauser M.**, Blütenkranz . . . Wien 1898.
- Worrel W. H.**, Studien z. Abessinischen Zauberwesen. Straßburg 1909.
- Wundt W.**, Völkerpsychologie. IV. 1. 2. Aufl. Leipzig 1910. 8°.
- Wünsche A.**, Aus Isr. Lehrhallen. V. Leipzig 1910.
- Zahn Joseph**, Die apologetischen Grundgedanken. Würzburg 1892.
- Zapletal V.**, Der Schöpfungsbericht. Freiburg 1902.
- Gramm. Linguae Hebr. Paderborn 1902.
- Alttestamentliches. Freiburg 1903.
- De poësi Hebr. Freiburg 1909.
- Der biblische Samson. Freiburg 1906.
- Die Metrik des Buches Kohelet. Freiburg 1904.
- Zeitschrift der Deutschen Morg. Gesellschaft.** 1892.
- f. alttest. Wissenschaft. 1910.
- Zollschan J.**, Das Rassenproblem. Wien-Leipzig 1910.
- Zsidó Almanach szerkeszti Patai József.** I. Budapest 1911.
- Zsidó Híradó.** VII.
- אבו אל ניא ואבו אל ניתין. s. a. e. s. l. אבות הראש. I—III. Saloniki 1862, Smyrna 1865—78.
- אבן המאיר. I—II. Munkács 1907, Vác 1909.
- אבני שהם. Preßburg 1882.
- א' האגדה. I—V. Odessa 1910/11.
- אגדות ירושלמי. Warschau 1899.
- אגרת דר' שרירא גאון עם פתשגן הכתב (Hyman A.). London 1910.
- אדרת אליהו ואפי משה. Livorno 1828.
- אולם יעקב. Munkács 1908.
- אוצר ישראל. ed. Eisenstein. IV—V. Newyork 1910.
- אור החמה. Jerusalem 1879.
- אור תורה. Frankfurt a. M. 1863.
- אליהו מורחי עם פ' נחלת יעקב. Konstantinápoly 1526.
- אמרי מרדכי. Wien 1876. 8°.
- אמרי טעם על בראשית. Paks. s. a.
- ארץ צבי. Jerusalem 1899.
- I—II. Smyrna 1874-1887.
- בחינות עולם. ed. J. Hirschfeld. Berlin 1838.

- 46—1. ביבליותיקו גדולה.
Amsterdam 1655. ס' בית אלוהים ושער השמים.
Preßburg 1846. בית דוד.
Vác 1911. בית דוד.
Berlin 1910. בית יוסף צבי על מס' סוכה.
Szolyva 1909. בית יעקב.
Zolkiew 1848. גדולת יוסף.
Wilna 1878. גדולת מרדכי.
Mármarossziget s. a. גורל אבות.
Wilna 1908. גמרא למתחילים.
Preßburg 1841. דבר בעתו.
I—II. Przmysl 1907—1910. דבר יום ביומו.
Berlin 1911. III. 1. דיואן יהודה הלוי.
Belgrad 1865. דמשק אליעזר.
Berlin 1786. הגדה של פסח.
Basel 1811. הגדה של פסח.
Sulzbach 1834. הגדה של פסח.
Offenbach s. a. הגדה של פסח.
Fürth 1830. הגדה של פסח.
Fürth 1804. סדר ההגדה של פסח.
Fürth 1844. סדר ההגדה לליל שמורים.
Rödelheim 1837. ס' ההגדה.
Konstantinápoly 1859. הייא שיחתי.
Smyrna 1865. 2°. ס' הרדעור.
Prag 1785. הדרת אליהו.
Smyrna 1880. החפץ חיים.
Prag 1827. ס' זרע קדש.
Krakau 1593. חובות הלבבות.
cimlap h. חולדה ובור.
Berlin 1784. חומרי מתניתא.
I—III. Smyrna 1864. חנא וחסדא.
Prag 1852. הכמת אדם.
Mantua s. a. חמש מגלות עם הפטרות.
Venezia 1595. חמש מגלות עם הפטרות.
I—V. Berlin 1705. חמשה חמשי תורה.
Fürth 1801. חמשה חמשי תורה.
I—V. Amsterdam 1770. חמשה חמשי תורה.
Amsterdam 1729. חמשה חמשי תורה.
Amsterdam 1735. חסן רב.
Preßburg 1843. חקרי לב.
Saloniki 1832. חקרי לב.
Mezyborz 1818. חקרי לב.
Saloniki 1816. יד יהודה עם מראה עינים.
Odessa 1863. יוצרות עם ידי יוצר.
I—III. Paks 1896-1911. ילקוט אליעזר.
Krakau 1596. ילקוט שמעוני.
(Luncz) 1910. ירושלים.
s. l. 1815. ירך אברהם.
Smyrna 1879. 2°. כל החיים.
Prag 1853. לב לדעת.
Lublin 1595. לבוש אדר היקר.
Wilna 1883. לקוטי הלכות.
Vác 1910. לקוטי יהודה הדב.
Prag 1784. לקוטי צבי.
Frankfurt a. O. 1704. לקח טוב.
XVI. המאסף.
II-III. Wilmersdorf 1717. המגיד.
Amsterdam 1699. המגיד נביאים אחרונים.
Ungvár 1871. מגן שאול.
Verona 1595. מדרש תנחומא.
ed. Bacher. ס' מוסר לר' יוסף בן יהודה.
Berlin 1911.
London 1868. ס' מועד מועדים.
Warschau 1909. מורה נבוכי הלשון.
Amsterdam 1740. מחזור לימים נוראים.
Venezia 1756. מחזור לימים נוראים.
Saloniki 1302. מחזור לימים נוראים.
מחזור מועדי ה'.
Amsterdam 1793. מחזור עם כוונת הפייטן.
I—III. Saloniki 1797—1819. 2°. מטה שמעון.
Tolcsva s. a. מילין דרבנן.
Smyrna 1828. מכתב לחזקיהו.
Ben Jehuda. II (folyt). מלון.
Metz 1829. מנורת המאור.
Zolkiew 1804. מנורת המאור.
Dyrnfurth 1798. מנורת המאור.
Fürth 1801. מנחת יהודה.
Fürth 1787. מנחת עני.
Prag 1856. מנחת ערב.
(c. h.) Venezia 1522. מסכת בבא בתרא.
Saloniki 1563. מס' בבא קמא.
Venezia 1528. מס' בכורות.

- Venezia 1521. מסכת הוריות.
 Venezia 1522. מסכת יבמות.
 Venezia 1522. מס' כריתות.
 Venezia 1522. (c. h.) מסכת מגילה.
 Venezia 1522. מס' מעילה קינים מדות תמיד.
 Venezia 1520. מס' נדה.
 מס' נזיר, סוטה, נדרים, קידושין. נידה, Venezia 1520—23. בבורות.
 Venezia 1522. מסכת ערכין.
 Venezia 1520. ed. (c. h.) מס' פסחים. Bomberg.
 Saloniki 1565. מס' שבועות.
 Venezia 1526. מס' שבועות.
 Konstantinápoly s. a. מס' תענית.
 Preßburg 1847. מעין הישועה.
 I—III. Krakau 1911. מענדעלע מוכר ספרים.
 Metz 1823. מענה לשון.
 Sulzbach 1800. כענה לשון.
 (c. h.) מעשה בוך.
 Fürth 1776. מצות הנשים.
 Frankfurt a. M. 1727. ס' מצות הנשים.
 Frankf. a. M. 1718. מצח אהרן על מג'א.
 Venezia 1664. מציל נפשות.
 Makó 1906. מראה ריאה.
 Warschau 1910. משנה ברורה.
 Saloniki 1816. משנה בכף.
 I—II. Amsterdam 1731. משניות.
 Számos-Ujvár 1910. משפט לעשוקים.
 Amsterdam 1666. נביאים אחרונים וכתובים.
 Warschau 1882. נחלת עולמים.
 I—IV. Saloniki 1832-46. נחמד למראה.
 Chicago 1904. נימקי רידבין.
 Munkács 1908. בגילת ישראל.
 Berlin 1911. סדר רשי.
 Frankf. a. M. 1910. סדר ברכות.
 Venez. 1522. ed. Bomberg. סדר טהרות.
 Rödelheim 1825. סדר ימי הפורים.
 Venezia s. a. סדר תענית כמנהג ספרד.
 Amsterdam 1730. ס' תפלות מכל השנה.
 Karlsruhe 1794. סדר התפלות מכל השנה.
 (c. h.) ס' התפלה.
 Venezia 1699. 16°. סדר תפלות כמנהג ספרד.
 Csernowitz 1854. ס' תפלה כמנהג ספרד.
 Fürth 1769. 4°. ס' תפלות שפתי רננות.
 Amsterdam 1733. סליחות כמנהג אשכנזים.
 Frankf. a. M. s. a. סליחות מכל השנה.
 Frankf. a. M. 1758. סליחות מכל השנה.
 Sulzbach 1824. סליחות מכל השנה.
 Amsterdam 1800. סליחות מכל השנה.
 Lemberg 1804. ספור חלומות קין הפלאות.
 Glogau-Leipzig s. a. עבודה בלב ח'יב.
 Warschau 1879. עבודת הקודש.
 Bombay 1889. ענב אל ענב.
 Amsterdam 1744. 8°. עולת שבת תפלה וזמירות.
 Pieterkov 1910. עשר צחצחות.
 I—II. Berlin 1908—09. העתיד.
 s. l. e. s. a. פזמונים.
 פירוש על יחזקאל ותרי עשר לר' אליעזר.
 második fele. Berlin 1911. מבלגנצי.
 Krakó 1903. פרטי קונגרס הרבני א'
 I—V. Warschau 1909—11. פרץ אללע ווערק.
 Belgrad 1849. פתח כהודה של מחט.
 Zolkiew 1801. פתח התשובה.
 III—IV. Algir 1886—1894. פתשגן הכתב.
 cz. h. צאינה וראינה.
 Sulzbach 1781. 4°. צאינה וראינה.
 Saloniki 1872. צל הכסף.
 Amsterdam 1762. קהלת שלמה.
 Brünn 1760. קינות לתשעה באב.
 Fürth 1745. קינות מיט טייטש.
 Breslau 1837. קהלת עם באור ותרגום חדש.
 s. a. e. s. l. קצת אהל מתל.
 Konstantinápoly 1755. ראשון לציון.
 Pieterkov 1901. שבט יהודה.
 Livorno 1865. שיר השירים וקהלת.
 Bagdad 1906. ס' השירים.

- שירים. Bialik E. Krakau 1908.
 I. השלח.
 1909-11. שלום עליכם די נייעסטע ווערק.
 שלחן ערוך, אבן העזר וחושן משפט.
 Venezia 1632.
 ש"ע יורה דעה וחושן משפט.
 Venezia 1588.
 שלחן ערוך השן משפט.
 Hanau 1627.
 שלחן ערוך יורה דעה.
 Hanau 1627.
 שלחן ערוך מסור אבן העזר.
 Amsterdam 1642.
 שלחן ערוך מסור אבן העזר.
 Amsterdam 1739.
 ש"ע עם חקת התורה.
 Berlin 1699.
 שמחת הנפש.
 Sulzbach 1798.
 שמירת הנפש.
 Munkács 1911.
 שערי בינה עם א"ס לבינה.
 Saloniki 1881.
 שערי צדק.
 Krakau 1881.
 שערי קדש.
 Preßburg 1872.
 שפה ברורה.
 Rödelheim 1823.
 שפת אמת.
 Livorno 1797.
 שפת אמת ולשון זהרית.
 Altona 1752.
- ששה זרעוני עדונה.
 Vác 1910.
 תהלים עם מצודת ציון.
 Máramaros-sziget 1910.
 תולדות נאוני הנר.
 Tolcsva 1911.
 תולדות יצחק בן אברהם.
 Frankf. a. O. 1691.
 תולדות תנאים ואמוראים.
 (Hyman A.) I—III. London 1910.
 תורה נביאים וכתובים.
 Amsterdam 1659.
 תנ"ך.
 Leiden s. a.
 תורת המשיח.
 Evangelium. Basel 1557.
 תל תלפיות.
 1910.
 תלמוד ירושלמי.
 ed. Luncz. III. Jerusalem 1911.
 תם וישר.
 Sulzbach 1783.
 תנחומא.
 Mantua 1563.
 תפלה מכל השנה.
 Sulzbach 1801.
 תפלה מכל השנה.
 Amsterdam 1742.
 התשבי עם רגלי מבשר.
 Máramaros-sziget 1910.
 תשובות מהר"ך.
 Saloniki 1803.

H)

Magyar könyvtár.

Budapesti Szemle. 1910.

Egyetemes Irodalomtörténet. IV.
Budapest 1911.

Kaposi József, Dante Magyarországon. Budapest 1911.

Kiss József, Legendák a nagyapámról. Budapest 1911.

Klassikus Regénytár. XI. sorozat.

Keller Gottfried, Zöld Henrik. I—II.

Dickens, Kis Dorrit. I—III.

Magyar Regényírók:

Verseghy Ferenc, Gróf Kaczaifalvi László.

B. Jósika Miklós, Az utolsó Bátori. I—II.

B. Eötvös József, A falu jegyzője. I—II.

Magy. Tud. Akadémia Kiadványai.

Földes Béla, A socializmus. I—II.

Hornyánszky Gyula, A görög felvilágosodás tudománya.

Berzeviczy Albert, A tájképfestés a XVII. században.

Petőfi könyvtár.

XXIII—XXX. Budapest 1911.

Schopper György, A polgári házasság.

Könyvtári statisztika.

Munkák száma	18787
Kötetszám	30936
Térkép	34
Könyvtári olvasóteremben olvasott könyvek	2100
Látogatók	360
Kikölcsönzők	262
Kikölcsönzött könyvek	1320 mű 1400 köt.

Gyarapodás :

Vétel útján héber nyelvű	345	mű	380	köt.
Vétel útján nem héber nyelvű	205	»	246	»
Vétel útján magyar könyvtár	19	»	26	»
Ajándék útján	271	»	290	»

A nmsg. vallás- és közoktatásügyi ministerium 1910. évi március 10-én 17.661. sz. a. kelt rendeletével megengedte, hogy a könyvtár könyveinek feles példányait eladja. A munka ebben az irányban folyik, részben már végrehajtatott.